

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΜΕΣΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Όροι και προϋποθέσεις δημιουργίας και ανάδειξης πολιτισμικών τοπίων
Η περίπτωση της Ακαδημίας Πλάτωνος

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ιωάννα Γιαννικοπούλου
Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρομάχη Γκαζή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Μάρθα Μιχαλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Γιάννης Σκαρπέλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ιωάννα Γιαννικοπούλου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ την επιβλέπουσά μου Ανδρομάχη Γκαζή, Αν. Καθηγήτρια, για την πολύτιμη καθοδήγηση, καθώς και τα μέλη της επιτροπής Μάρθα Μιχαηλίδου, Επ. Καθηγήτρια και Γιάννη Σκαρπέλο, Καθηγητή, που δέχτηκαν να αξιολογήσουν την εργασία μου. Επίσης, τον Βασίλη Γαλανό, Υπ. Διδ. του Τμήματος Science, Technology and Innovation Studies του University of Edinburgh και τον Αλέξανδρο Νάτση, απόφοιτο του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, για το χρόνο που διέθεσαν. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους με κάποιον τρόπο βοήθησαν στην εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας και ιδιαίτερα τους συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
1. Η έννοια «πολιτισμικό τοπίο» και η θεμελίωσή της	14
1.1 Πολιτιστική διαχείριση και πολιτισμικό τοπίο	14
1.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως έννοια	16
1.3 Το τοπίο ως πολιτισμική κληρονομιά	19
1.4 Το πολιτισμικό τοπίο όπως πλαισιώνεται θεσμικά στην Ελλάδα	21
1.5 Το πολιτισμικό τοπίο ως γεωγραφική περιοχή	25
2. Το πολιτισμικό τοπίο και η δυναμική του	29
2.1 Το πολιτισμικό τοπίο ως πεδίο αλληλεπίδρασης της κοινωνίας.....	29
2.2.1 Πολιτισμικό τοπίο, παρελθόν, νοσταλγία	31
2.2.2 Κοινωνία, μνήμη, αντι-μνήμη	34
2.2.3 Το πολιτισμικό τοπίο στο παρόν	35
2.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως προϊόν	40
2.2.1 Το πολιτισμικό τοπίο ως εκπαιδευτικό προϊόν	42
2.2.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως τουριστικό προϊόν	43
2.2.3 Πολιτισμικό τοπίο: προϊόν εξευγενισμού ή βιώσιμης ανάπτυξης	44
2. 3 Το πολιτισμικό τοπίο ως κατασκευή	46
3. Μελέτη περίπτωσης κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη	49
3.1 Προφίλ Ακαδημίας Πλάτωνος.....	49
3.2 Μεθοδολογία έρευνας.....	53
3.3 Συμμετέχοντες στην έρευνα	55
3.4 Ιστορικό κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη.....	59
3.5 Δρώντες.....	69
3.6 Προβλήματα και εναλλακτικές	76
4. Συμπεράσματα	80
Πηγές – Βιβλιογραφία	86

Πηγές.....	86
Α΄ Αρχεία	86
Β΄ Νόμοι.....	86
Γ΄ Ιστοσελίδες	86
Βιβλιογραφία.....	87
Ελληνόγλωσση	87
Ξενόγλωσση	98
Παράρτημα.....	107
1. Τοπίο – Ιστορική αναδρομή στη διαμόρφωση του όρου	107
2. «Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς»	110
3. Ενδεικτικό υλικό σχετικά με τη μελέτη περίπτωσης	111

Φωτογραφίες

Εικόνα εξωφύλλου. Η κλωστοϋφαντουργία Μουζάκη: πριν και μετά	1
Εικόνα 1. Στιγμιότυπο από το Wave Gotik Treffen του 2017	32
Εικόνα 2. Στιγμιότυπο από τα «Σύγχρονα Νέμεα» του 2016	33
Εικόνα 3. Πρακτική επανάχρησης, προβλήτα Α, λιμάνι Θεσσαλονίκης	36
Εικόνες 4-9. Το κατειλημμένο εργοστάσιο Rog	37
Εικόνα 10. Χάρτης ομάδας ΒΙ.Δ.Α. για την ελληνική βιομηχανική κληρονομιά	39
Εικόνα 11. Επίδραση αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στη Ribe	41
Εικόνες 12-13. Προβλήματα του οδικού δικτύου της Ακαδημίας Πλάτωνος	51
Εικόνα 14. Μία από τις εξόδους του Αρχαιολογικού Άλσους	53
Εικόνες 15-17. Τα συγκροτήματα Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση	61
Εικόνες 18-19. Η κατεδάφιση του συγκροτήματος Μουζάκη	64
Εικόνες 20-21. Η μακέτα και η έκταση του Academy Gardens Mall	69
Εικόνες 22-23. Πρόσφατες εικόνες του σημείου της επένδυσης	71

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά την εμφάνιση, την ταυτότητα και την αναγνώριση του πολιτισμικού τοπίου μέσω των σύνθετων δυναμικών μεταξύ εννοιολογικών, θεσμικών, γεωγραφικών, κοινωνικών, εκπαιδευτικών, οικονομικών και πολιτικών διαστάσεων. Παράλληλα εξετάζονται οι λόγοι ανάδειξης ή μη των πολιτισμικών τοπίων και η επίδρασή τους στη σύγχρονη ζωή. Μελέτη περίπτωσης αποτελεί η κατεδάφιση της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, για την οποία διεκδικήθηκε, χωρίς επιτυχία, η διατήρησή της. Το βιομηχανικό αυτό συγκρότημα βρισκόταν στη γειτονιά της Ακαδημίας Πλάτωνος, όπου, εκτός από κατοικίες, βρίσκεται το προστατευόμενο Αρχαιολογικό Άλσος – τόπος της Σχολής του Πλάτωνα – και μία βιομηχανική ζώνη. Η δρομολογούμενη ανέγερση του Academy Gardens Mall στη θέση της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη προκάλεσε διαμαρτυρίες κατοίκων και συλλογικοτήτων. Μέσα από μία μικτή μεθοδολογική έρευνας, δηλαδή συνεντεύξεις, ανάλυση επίσημων αρχείων και επισκέψεις στην περιοχή εξετάζεται η διαχείριση του επίμαχου σημείου και της γειτονιάς της Ακαδημίας Πλάτωνος. Η έρευνα έδειξε ότι στην υπό εξέταση περίπτωση η ενεργοποίηση ατόμων και ομάδων διαφοροποιείται από την επίσημη στάση ως προς τη διαχείριση της περιοχής η οποία στην προκειμένη περίπτωση εστιάζει περισσότερο στην εμπορική και οικονομική ανάδειξή της. Διακρίνονται επίσης η ρυθμιστική επίδραση των επενδυτών στην ανάδειξη των τοπίων αλλά και η δυναμική των συλλογικοτήτων που τα οικειοποιείται. Ωστόσο, επειδή κατά τη διάρκεια της εργασίας αποσύρθηκε η επένδυση του Academy Gardens Mall που προωθούνταν εδώ και 11 χρόνια, αποτυπώνονται και η παρούσα επανάπαυση των αντιδρώντων, καθώς και ένα μεταβατικό στάδιο για την εξέλιξη του ζητήματος, το οποίο μπορεί να αποτελέσει υλικό για μελλοντικές έρευνες.

Λέξεις-κλειδιά: πολιτισμικό τοπίο, πολιτιστική διαχείριση, πολιτισμική κληρονομιά, πολιτισμός-κουλτούρα, τοπίο.

Preliminary conditions and requirements towards the emergence and establishment of cultural landscapes. The case study of Akademia Platonos
Ioanna Giannikopoulou

Abstract

This paper explores the emergence, identity and recognition of cultural landscape through the complex dynamics between conceptual, institutional, geographical, social, educational, economic and political dimensions. Alongside are examined the reasons for highlighting or not cultural landscapes and their impact on modern life. The case study focuses on the demolition of Mouzakis textile, for which conservation has been unsuccessfully claimed. This industrial complex was located in the neighborhood of Akademia Platonos (Academy of Plato), where, apart from houses, there is the protected Archaeological Grove – location of the Plato School - and an industrial zone. The on-going investment of Academy Gardens Mall in place of Mouzakis textile has prompted protests by residents and collectives. The management of this controversy and the neighborhood of Akademia Platonos are being considered through a qualitative mixed methods approach including interviews, official records document analysis and visits to the area. According to the present work's findings, there appears to be discrepancy between individuals' and groups' actions on the one hand and official cultural management which prioritizes the area's commercial and economic growth. The regulatory impact of investors on the emergence of landscapes, as well as the dynamics of the collectives that appropriate them, are also distinguished. However, because the investment of Academy Gardens Mall, which was promoted for 11 years, has been withdrawn, the current resumption of the respondents and a transitional stage in the development of the issue, which can be material for future investigations, are also reflected.

Keywords: cultural landscape, cultural management, cultural heritage, civilization-culture, landscape.

Εισαγωγή

«Τα τοπία τείνουν να είναι απατηλά... Κάποιες φορές ένα τοπίο φαίνεται να μην αποτελεί τόσο το υπόβαθρο της ζωής των κατοίκων του, όσο μια κουρτίνα πίσω από την οποία λαμβάνουν χώρα οι αγώνες τους, τα κατορθώματά τους και τα ατυχήματά τους» (Berger, 1967, σ.13).

Η είδηση της κατεδάφισης της προταθείσας ως διατηρητέας κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη το 2011, χωρίς την απαιτούμενη έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, για να δώσει τόπο στην ανέγερση εμπορικού κέντρου στη γειτονιά της Ακαδημίας Πλάτωνος (Τζαναβάρα, 2011), με έκανε να αναρωτηθώ: τι είναι αυτό τελικά που χαρακτηρίζει ένα μνημείο ή σύνολο ως φορέα πολιτισμικής αξίας και πότε αυτή η αξία παραβλέπεται;

Χάρη στις σπουδές μου στην πολιτιστική διαχείριση, μου δόθηκε η ευκαιρία για μια ενδελεχή μελέτη που επιχειρεί να απαντήσει στο παραπάνω ερώτημα, μέσω της σκιαγράφησης της έννοιας «πολιτισμικό τοπίο» και του αποτυπώματός του σε συγκεκριμένες χωρο-χρονικές συγκυρίες.

Δεδομένου ότι στο χώρο συνυπάρχουν οι διαστάσεις του χρόνου (παρελθόν, παρόν), καθώς και η προοπτική για το μέλλον (Τρατσέλα, 2012), κάθε κοινωνία σχετίζεται *κάπως* με το παρελθόν της, ακόμη και εκείνη που επιλέγει να το αγνοήσει. Έτσι, έχει σημασία ποιο κομμάτι του παρελθόντος μνημονεύουν οι άνθρωποι και ποιο ξεχνούν ή αλλοιώνουν (Harvey, 2001). Η παρούσα γνώση, οι αντιλήψεις αλλά και οι τρέχουσες ανάγκες της κοινωνίας, επενεργούν στην ερμηνεία και στη διαχείριση των υλικών μαρτυριών του παρελθόντος, με τρόπο που προδιαγράφει την πορεία τους στο μέλλον (Τρατσέλα, 2012). Επομένως, η κληρονομιά του χθες είναι «πάντα μαζί μας και παράγεται από ανθρώπους σύμφωνα με τις σύγχρονες ανησυχίες και εμπειρίες τους» (Harvey, 2001, σ.320).

Την άποψη πως η πολιτισμική κληρονομιά, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, υφίσταται *a priori* και είναι εξαρχής δεδομένη, έχει διαδεχθεί η συνειδητοποίηση πως γίνεται «κληρονομιά» έπειτα από παρέμβαση ετερογενών παραγόντων. Αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι οι υλικές μαρτυρίες του χθες αποτελούν εκτιμήσεις του σήμερα, «συμμορφούμενες με τις τρέχουσες προσδοκίες» (Lowenthal, 1985, σ.354) και άρα επιδέχονται αμφισβήτησης, αφού ο βαθμός ανάδειξής τους ως φορέων πολιτισμού εξαρτάται από τον ορίζοντα πρόσληψης και τις κυρίαρχες τάσεις της κάθε εποχής. Ολοένα και περισσότερο το παρελθόν εμφανίζεται ως επινόηση αντί παρουσίασης τού πώς ήταν πραγματικά. Συχνά, αναφέρεται το πώς το παρελθόν εργαλειοποιείται σε *στιγμές*

κινδύνου (Benjamin, 1968) για αναρίθμητα εθνικιστικά εγχειρήματα παγκοσμίως ή διασυνοριακές συγκρούσεις, όπως έχει δείξει η ιστορία (Πλάντζος, 2016).

Παράλληλα, οι εικόνες του μέλλοντος κινητοποιούν ενέργειες του παρόντος, με θετικό ή αρνητικό τρόπο (Van Lente, 2012). Ο Skounti (2008) παρατηρεί ότι κατά την αναγωγή ψηγμάτων πολιτισμού σε πολιτισμική κληρονομιά διακυβεύονται πολλές προσδοκίες. Αυτή η διαδικασία, για παράδειγμα, συνδέεται με αποδόσεις οικονομικού ενδιαφέροντος, όπως η δημιουργία θέσεων εργασίας, ο τουρισμός, οι επιχειρηματικές ευκαιρίες. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, συσχετίζεται με πολιτικές κομμάτων, πυροδοτώντας τον ανταγωνισμό μεταξύ ομάδων και ατόμων. Συχνά οι ομάδες που προτάσσουν στην ατζέντα τους πολιτισμικά ζητήματα, λαμβάνουν μια ανταπόδοση συμβολικού χαρακτήρα, αποκτώντας κοινωνικό κύρος και διασημότητα. Τέλος, η ανάγκη επιβεβαίωσης μιας ισχυρής, ομοιογενούς και αμετάβλητης ταυτότητας αποτελεί μοχλό κινητοποίησης των ανθρώπων για την ανάδειξη ή μη ενός πολιτισμικού τεκμηρίου σε κληρονομιά. Στην περίπτωση αυτή ελλοχεύει ο κίνδυνος η κληρονομιά να αποτελεί εργαλείο χειραγώγησης.

Από μια άλλη οπτική, ο Di Giovine (2010) ισχυρίζεται πως σε παγκόσμιο επίπεδο οι αποφάσεις των κυβερνήσεων, η συνδρομή των κοινωνικών ομάδων και οι υποδείξεις επίσημων και ανεπίσημων φορέων που σχετίζονται με την προβολή και τη διάχυση της πολιτισμικής κληρονομιάς, είναι διαδικασίες που συντελούν σε μια συνοχή, μια *ενότητα στην ποικιλία*. Στις περιπτώσεις αυτές, επομένως, η παραγωγή της κληρονομιάς είναι απότοκο διαπολιτισμικού διαλόγου και έχει θετικό πρόσημο.

Στον ελλαδικό χώρο, με τα πλούσια δείγματα πολιτισμού χιλιάδων χρόνων, τα πράγματα είναι περίπλοκα. Το νεοελληνικό κράτος κατά την ίδρυσή του το 1830 οικειοποιήθηκε το αρχαίο παρελθόν του (Χαμηλάκης, 2007/2012) μέσα από το βλέμμα των ευρωπαίων περιηγητών (Σκαρπέλος, 2005). Αναγνωρίζοντας τον ηγεμονικό ρόλο της Δύσης και τη συμβολή της στη δημιουργία του, δεν εκπλήσσει που θεώρησε τα υλικά σπαράγματα της αρχαίας Ελλάδας ως «τα μόνα έτοιμα εθνικά σύμβολα που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει» (Σκοπετέα, 1988, σ.197). Μέσω αυτών, το νεοσύστατο κράτος επένδυε στη συγκρότηση ενιαίας εθνικής ταυτότητας, μα και στη νομιμοποίησή του απέναντι στα ευρωπαϊκά κυρίως κράτη, τα οποία είχαν ιδιοποιηθεί το αρχαίο ελληνικό παρελθόν ως καταγωγή του δικού τους πολιτισμού (Σκοπετέα, 1988). Η αναμενόμενη, αυστηρή, αρχαιοκεντρική, εθνική νομοθεσία που υιοθετήθηκε, ο απόηχος της οποίας φτάνει ως τις μέρες μας (Voudouri, 2010), έδωσε προβάδισμα στις κλασικές

αρχαιότητες έναντι άλλων μορφών πολιτισμικής έκφρασης (Ζορμπά, 2014). Για χρόνια το κράτος εδραίωσε μια ελιτιστική αντίληψη για την προστασία των μνημείων ως παλίμψηστων, κρατώντας μακριά τους πολίτες (Θέμελης, 2008) και, γαλουχώντας την κοινωνία στον ηγεμονικό του λόγο. Η επίσημη κεντρική αφήγηση ενεργοποίησε, όμως, και ορισμένες κοινωνικές ομάδες έτσι, ώστε να ετεροκαθοριστούν από τις κυρίαρχες θέσεις (Πλάντζος, 2016). Συνεπώς, από τη μία ορισμένοι υιοθετούν την εκ των άνω αποστασιοποιημένη συμπεριφορά, λειτουργώντας ως θεατές της πολιτισμικής κληρονομιάς. Άλλοι, θεωρώντας την πολιτισμική κληρονομιά μέρος της καθημερινότητάς τους, επιλέγουν να πάρουν θέση και παρά τις αντιξοότητες, απαιτούν να συνδιαμορφώσουν τις σύγχρονες χρήσεις της, όπως κάνει στην περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη το Συντονιστικό Αγώνα «Ακαδημία Πλάτωνος». Τέλος, άλλοι πράττουν αλυτρωτικά ως υπερασπιστές της από την κυρίαρχη εξουσία, όπως, για παράδειγμα, έγινε στις πρόσφατες μαθητικές καταλήψεις εθνικιστικού χαρακτήρα ως εναντίωση για τον τρόπο επίλυσης του μακεδονικού ζητήματος (Λυκεσάς, 2018).

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι πολλοί ετερογενείς παράγοντες επιδρούν πολύτροπα στην συγκρότηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και του πολιτισμικού τοπίου. Η βιβλιογραφική επισκόπηση που ακολουθεί στοχεύει να διερευνήσει τις δυναμικές που διέπουν το πολιτισμικό τοπίο, αλλά και εκείνες που προκαλούνται από αυτό, επιχειρώντας να αποτυπώσει μια γενική εικόνα για το ζήτημα. Το εμπειρικό μέρος, αντιθέτως, εστιάζει ειδικά στην ανάλυση μιας εκδοχής του πολιτισμικού τοπίου. Η εργασία διαρθρώνεται ως εξής.

Το **πρώτο κεφάλαιο** πραγματεύεται την έννοια της πολιτισμικής κληρονομιάς και τα ειδοποιά γνωρίσματά της, ξεκινώντας από μια συνοπτική συζήτηση της σημασίας της πολιτιστικής διαχείρισης, ενώ έπειτα παρουσιάζονται σύγχρονες θεωρίες σχετικά με το πολιτισμικό τοπίο. Σχολιάζεται η εννοιοδότησή του από διεθνείς φορείς ως περιεχόμενο της πολιτισμικής και βιομηχανικής κληρονομιάς και η περιγραφή του σχετικού θεσμικού πλαισίου στην Ελλάδα. Τέλος, εξετάζεται ο προσδιορισμός του τοπίου ως γεωγραφικού χώρου.

Το **δεύτερο κεφάλαιο** διερευνά τις δυναμικές που εμπεριέχει το πολιτισμικό τοπίο. Αποτυπώνει τις σχέσεις μεταξύ κοινωνίας και τοπίου. Ασχολείται με την προοπτική του τοπίου ως προϊόντος και το τι εκφράζει για κάθε τομέα στον οποίο παράγεται, ιδωμένο υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης, του τουρισμού, και της ανάπτυξης –

ενδεχομένως βιώσιμης – της εκάστοτε περιοχής. Προσεγγίζει επίσης την έννοια του πολιτισμικού τοπίου ως πιθανού μηχανισμού σχέσεων εξουσίας.

Το εμπειρικό μέρος της εργασίας παρουσιάζεται στο **τρίτο κεφάλαιο**. Μελέτη περίπτωσης αποτελεί η περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος, όπου το κτήριο της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, κτίσμα της δεκαετίας 1940, κατεδαφίστηκε. Στο σημείο αυτό επρόκειτο να ανεγερθεί ένα εμπορικό κέντρο (mall) 55.000 τ.μ. μέσω της εταιρείας Artume, η οποία δρα για τον επενδυτικό όμιλο BlackRock. Η ονοματοδοσία Academy Gardens Mall δεν είναι τυχαία. Μερικές εκατοντάδες μέτρα μακριά βρίσκεται το Αρχαιολογικό Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος, όπου στεγάζεται και το Ψηφιακό Μουσείο Πλάτωνος. Από το 2008 διάφορες ομάδες έχουν εκφράσει τις αντιδράσεις τους για την επικείμενη ανέγερση του Mall, υποδεικνύοντας εναλλακτικές προτάσεις ανάδειξης της γειτονιάς (Κουφόπουλος, 2018β). Κατά το διάστημα εκπόνησης της εργασίας και ενώ η δρομολόγηση για την ανέγερση του Academy Gardens Mall, έπειτα από 11 χρόνια, έμπαινε στην τελική ευθεία (Ηγουμενίδη, 2017), η BlackRock αποφάσισε να αποσύρει την επένδυση (Ρουσάνογλου, 2019).

Πώς όλα αυτά επιδρούν στο τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος; Εφόσον η πολιτική διαχείρισης της περίπτωσης αυτής δεν στόχευε, όπως θα δούμε, στην ανάδειξη του πολιτισμικού τοπίου της περιοχής ως συνόλου, αναγνωρίζεται η ενδεχόμενη απόκλιση των ερευνητικών δεδομένων από την αρχική πρόθεση της γράφουσας και τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Η απόκλιση αυτή, όμως, προσφέρει «χρήσιμες πληροφορίες για τις πολιτισμικές νόρμες και τους λόγους» για τους οποίους συμβαίνει στο συγκεκριμένο χώρο-χρονικό πλαίσιο (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ.42).

Για τη συλλογή των ερευνητικών δεδομένων ακολουθήθηκε μικτή μέθοδος ποιοτικής έρευνας. Μελετήθηκαν και αναλύθηκαν αρχεία του φακέλου της υπόθεσης, διεξήχθησαν συνεντεύξεις και υπήρξε εξοικείωση με το χώρο έπειτα από επιτόπιες επισκέψεις και συμμετοχή σε αρχιτεκτονικούς περιπάτους στην περιοχή (Παρασκευοπούλου-Κόλλια, 2008). Στις ομαδικές και ατομικές συνεντεύξεις συμμετείχαν εκπρόσωποι επίσημων και ανεπίσημων δρώντων, οι οποίοι είναι: το Συντονιστικό Αγώνα «Ακαδημία Πλάτωνος», η Αστική ΜΚΟ ΜΟnuMENTA, η Διεύθυνση Αρχιτεκτονικής και η Διεύθυνση Πολεοδομικού Σχεδιασμού του Υπουργείου Περιβάλλοντος, η Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών του Δήμου Αθηναίων, η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Αττικής, Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Κυκλάδων (πρώην Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων) του Υπουργείου Πολιτισμού και το ελληνικό τμήμα

της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς. Στην προσπάθεια καταγραφής όσο το δυνατόν περισσότερων απόψεων, υπήρξε επικοινωνία με την Artume και τη Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, δίχως όμως, τελικά, τη συμμετοχή τους στην έρευνα. Λόγω του χρόνου που μεσολάβησε από την έναρξη της διαδικασίας χαρακτηρισμού του συγκροτήματος το 2010 μέχρι σήμερα, ορισμένα άτομα που διαχειρίστηκαν την υπόθεση συνταξιοδοτήθηκαν ή μεταφέρθηκαν σε άλλες υπηρεσιακές θέσεις. Εκτός αυτού, ελλείψεις σε προσωπικό και ανακατατάξεις εντός υπηρεσίας, λόγω θανάτου, δεν κατέστησαν εφικτή τη διάθεση χρόνου κάποιων υπαλλήλων στη συγκεκριμένη έρευνα. Επιπλέον περιορισμοί της έρευνας, πέρα από την κρίση της γράφουσας, ήταν η χρονική διάρκεια εκτέλεσης της εργασίας και η έκτασή της, που δεν επέτρεψαν πιο διευρυμένη καταγραφή.

Στο **Παράρτημα**, πέρα από υλικό σχετικά με τα ερευνητικά δεδομένα, παρατίθεται η ιστορική αναδρομή του όρου «τοπίο».

Για αποσαφήνιση των όρων, ας επισημανθεί ότι το «πολιτισμικό τοπίο», που ενίοτε απαντάται και ως «πολιτιστικό τοπίο», αποτελεί μετάφραση του καθιερωμένου αγγλικού όρου “cultural landscape”. Ως λέξη το “cultural” είναι παράγωγο του “culture” που μεταφράζεται ως «πολιτισμός» ή «κουλτούρα» και συνδέεται με το ρήμα “cultivate” (Williams, 1983) που σημαίνει «καλλιεργώ». Στη συγκεκριμένη εργασία η χρήση του «πολιτισμικός» θεωρείται πιο δόκιμη στα ελληνικά. Ως έννοια, δηλώνει ικανότερα την αφηρημένη πλευρά του πολιτισμού που σχετίζεται με την πνευματική καλλιέργεια (Μπαμπινιώτης, 1998) και την ανάπτυξη των ενδιαφερόντων που παράγουν πολιτισμό ως πράξη (Μωραΐτης, 2015).

Ο χαρακτηρισμός «πολιτιστικός» γλωσσολογικά είναι πιο δυναμικός όρος (Μπαμπινιώτης, 1998), οπότε συνδέεται πιο στενά με τον πολιτισμό όπως αποδίδεται από το αγγλικό “civilization”. Αυτή η ερμηνεία διαφαίνεται και ιστορικά από την χρήση παραπλήσιων προσδιορισμών, όπως «πολιτιστική συνθήκη», «πολιτιστικό δυναμικό» ή «εκπολιτιστική πρακτική». Επομένως, η χρήση του σε αυτό το πόνημα εκφράζει το σύνολο δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον πολιτισμό (Μωραΐτης, 2015).

Η λέξη «κουλτούρα», αν και δεν ενσωματώθηκε ικανοποιητικά στην ελληνική γλώσσα (Ζορμπά, 2014), χρησιμοποιείται στο παρόν έργο βάσει της δυνατότητάς της να περιγράφει με αφαιρετικό τρόπο μια γενικότερη διαδικασία διανοητικής, αισθητικής

και πνευματικής ανάπτυξης και επιπλέον, να υποδεικνύει τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής μιας εποχής, ενός λαού ή μιας ομάδας ανθρώπων (Williams, 1983).

Τόσο η λέξη «πολιτισμός» όσο και η λέξη «κουλτούρα» είναι ιδιαίτερα φορτισμένες. Πολύ συνοπτικά, ο διαχωρισμός υψηλής και λαϊκής κουλτούρας και η μακροχρόνια πολεμική τακτική των θεσμών απέναντι στη λαϊκή κουλτούρα, αντικατοπτρίζουν την πάλη των τάξεων από τα τέλη του 19ου αιώνα, ώσπου η μαζική κουλτούρα στην εποχή του ελεύθερου ανταγωνισμού, της παγκοσμιοποίησης και της πληροφορίας, να αμβλύνει τελικά τις διαφορές (Storey, 2012/2015). Παρομοίως, η κατασκευή μιας ενιαίας κεντρικής αφήγησης, διαποτισμένης από τις αρχές του Διαφωτισμού, αντιτάχθηκε στην ύπαρξη πολλών, διαφορετικών πολιτισμών. Πρακτικές καθολικών αντιλήψεων στο όνομα του πολιτισμού επιβλήθηκαν στον πληθυσμό των μητροπόλεων ή μετέτρεψαν τον ιμπεριαλισμό των αποικιοκρατών σε «εκπολιτιστική» αποστολή (Falser, 2015).

1. Η έννοια «πολιτισμικό τοπίο» και η θεμελίωσή της

1.1 Πολιτιστική διαχείριση και πολιτισμικό τοπίο

Όπως προαναφέρθηκε, ο χώρος – ενόσω εκτυλίσσεται ο χρόνος – αναπτύσσεται και διαμορφώνεται, ή μετατρέπεται σε υλικά θραύσματα του παρελθόντος που ενυπάρχουν στο παρόν, ενώ ο χρόνος αποτυπώνεται στο χώρο μέσα από νοήματα και μνήμες που πλαισιώνουν τα υλικά αυτά θραύσματα. Η μεταξύ τους αλληλεπίδραση μπορεί να ιδωθεί ως ένα πεδίο συγκερασμού τόσο των απτών όσο και των μη απτών στοιχείων του παρόντος με στοιχεία του παρελθόντος. Το πολιτισμικό τοπίο εκφράζει ένα τέτοιο σύνολο, μια και συμπεριλαμβάνει τόσο την έκφραση του υλικού του σκέλους όσο και τη συμβολική του αξία, που εκδηλώνεται μέσα από την άρθρωση του χώρου. Μπορεί η φωταγώγηση και οι ανοιχτοί περιβάλλοντες χώροι να αυξάνουν την ορατότητά του και το δημόσιο χαρακτήρα του. Ίσως, πάλι, να περιστοιχίζεται από παραδοσιακούς οικισμούς ή καταστήματα που φανερώνουν μια επιχειρηματική δραστηριότητα συνδεδεμένη με αυτό. Πιθανόν να μην παραλείπεται το κιτς, κραυγαλέες διαφημίσεις, πολιτικές αφίσες (Τερκενλή, 1996) ή γκράφιτι που προπαγανδίζουν άλλου τύπου συνδέσεις (Τζαναβάρα, 2015). Τα υλικά σπαράγματα, το πλήθος των εννοιοδοτήσεών τους, η ποικιλία εμπειριών που μπορεί να αποκτήσει κανείς σε σχέση με αυτά, η γνώση για το προγενέστερο και η σύνδεση με αυτό, η συσχέτισή του στον παρόντα χώρο μα και η διατήρησή του για τον μέλλοντα χρόνο, η ανάδειξή του ή ενίοτε και η σύγκρουση, είναι τομείς που η πολιτιστική διαχείριση καλείται να συντονίσει.

Ειδικότερα, η πολιτιστική διαχείριση αποσκοπεί στην αδιάκοπη και ολοκληρωμένη προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς και του σύγχρονου πολιτισμού, με έμφαση στην πρόληψη πιθανών προβλημάτων. Επιτελείται με συστηματικές μεθόδους, μέσω συνεργασίας διαφορετικών ειδικοτήτων¹, «αναπροσαρμοζόμενη στις συνεχώς μεταβαλλόμενες ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και τεχνολογικές συνθήκες και προκλήσεις (Πούλιος, 2012).

Ο Burke (1790/2001), σχολιάζοντας τη σύγχρονη γι' αυτόν Γαλλική Επανάσταση – περίοδο κατά την οποία αναδύθηκε ο όρος «patrimoine», δηλαδή «κληρονομιά» (Τροβά, 2004) – αποκαλεί «κληρονομιά» ό,τι περιέρχεται σε εμάς από τους προγόνους μας. Περικλείει τόσο υλικό όσο και πνευματικό πλούτο, μέρος του οποίου – με

¹ Η αρχαιολογία, η ιστορία, η αρχιτεκτονική, η ιστορία της τέχνης, η οικονομική και η τουριστική επιστήμη είναι μερικές από τις ειδικότητες που παραθέτει ο Πούλιος (2012).

τη σειρά μας – θα μεταβιβάσουμε στους απογόνους μας. Αντίστοιχα, ως «πολιτισμική κληρονομιά» νοούνται τα φυσικά αντικείμενα και τα άυλα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας ή ομάδας, που κληρονομούνται από τις προηγούμενες γενιές και διατηρούνται στο παρόν σαν παρακαταθήκη για το μέλλον (UNESCO, χ.χ.α). Σε αυτήν υπάγονται επίσης τα τεχνικά επιτεύγματα και τα υλικά ή μη ίχνη της βιομηχανικής εποχής που διαμόρφωσαν τον αποκαλούμενο σύγχρονο τρόπο ζωής και χαρακτηρίζονται ως «βιομηχανική κληρονομιά» (Καραβασίλη, 2005).

Η πολιτισμική κληρονομιά διακρίνεται σε δύο ευρείες κατηγορίες, την υλική, με κινητές ή στατικές εκδοχές της στην επιφάνεια του εδάφους ή υποθαλάσσια, και την άυλη, στην οποία συγκαταλέγονται οι παραδόσεις, οι τελετουργίες, τα έθιμα (UNESCO, χ.χ.β). Αφενός, κάθε κληρονομιά είναι άυλη, από τη μία εξαιτίας των – ενίοτε ηγεμονικών – αξιών που αποδίδονται στο υλικό της σκέλος και λειτουργούν επεξηγηματικά, και από την άλλη, εξαιτίας των πολιτισμικών διεργασιών που προκαλεί στην ευρύτερη κοινωνία (Smith, 2006). Αφετέρου, δεν μπορεί να υφίσταται άυλη κληρονομιά, δίχως υλική πλευρά – είτε πρόκειται για ένα ποίημα που αποτυπώθηκε σε ένα βιβλίο, είτε για έναν άνθρωπο που μεταφέρει την μαρτυρία του (Skounti, 2008). Η διάκριση μεταξύ αψού και άυλου σκέλους είναι απόρροια της απαγκίστρωσης από την αρχική στάση της πολιτείας (Vecco, 2010) και της αναδυόμενης αρχαιολογικής επιστήμης κατά τον 19ο αιώνα (Πούλιος, 2012), η οποία αντιμετώπιζε θετικιστικά τα υλικά τεκμήρια (Χαμηλάκης, 2007/2012). «Απαλλαγμένα» από οποιουδήποτε είδους ερμηνείες και συγκείμενο, μπορούσαν να αφηγούνται το παρελθόν με μόνο μέσο την παρουσία τους, ως φορείς αυθύπαρκτου κύρους (Χαμηλάκης, 2007/2012).

Η αποαποικιοποίηση, ο Μάης του '68 και τα νεανικά κινήματα, η εξάπλωση των μέσων και της τεχνολογίας, η λήξη του ψυχρού πολέμου και η παγκοσμιοποίηση (Ζορμπά, 2014), συνιστούν δείγματα αλλαγής στάσεων και τρόπου σκέψης. Η μετάβαση στη μετανεωτερικότητα και η στροφή σε πιο ολιστικές αντιλήψεις στο δυτικό κόσμο από το 1990 και ύστερα, κατέστησε εμφανή την υποκειμενικότητα που περιβάλλει την κατακτημένη γνώση (Λεοντίδου, 2005). Πλέον η γνώση τίθεται στον ορίζοντα ιδεών και μεθόδων της εποχής της (Λεοντίδου, 2005) και γίνεται παραδεκτό ότι ποικίλοι παράγοντες, όπως οι προσωπικές αντιλήψεις επιδρούν ενδόμυχα και με τη δική τους βαρύτητα (Jacques, 1995) στη δόμησή της. Επομένως, κατέστη σαφές στην επιστημονική κοινότητα πως οφείλει να εξετάζει τα γνωστικά αντικείμενα με ευαισθησία και διεπιστημονικότητα (Λεοντίδου, 2005).

Όσον αφορά την πολιτιστική διαχείριση, η αλλαγή πλεύσης οδήγησε στο «αξιοκεντρικό» μοντέλο διαχείρισης έναντι του αρχικού «υλικοκεντρικού» (Πούλιος, 2012). Η συμπερίληψη των άυλων στοιχείων στο «αξιοκεντρικό» μοντέλο ως δυναμικών που μετασχηματίζονται στο χρόνο και αφορούν εξ ολοκλήρου την κοινωνία, τροφοδότησε συνάμα το ενδιαφέρον για το πολιτισμικό τοπίο (Jacques, 1995). Επιπλέον, η Σύμβαση του 2003 «Για τη Διασφάλιση της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς» εγγκολπώνει μη δυτικές εκδηλώσεις και πρακτικές κληρονομιάς (Ζερβάκη, 2010). Μέσω αυτής εξασφαλίζεται μεγαλύτερη συνάφεια στις πολιτισμικές στρατηγικές μεταξύ δυτικών χωρών και χωρών της Ασίας, της Αφρικής και της Νότιας Αμερικής, όπου ανέκαθεν αναγνωριζόταν η ιθαγενής κληρονομιά και η σημασία της άυλης εκδοχής της (Smith & Akagawa, 2008). Επακόλουθο αυτής της στάσης αποτελεί το μοντέλο διαχείρισης «της ζώσας κληρονομιάς», που αναπτύσσεται στο μη δυτικό κόσμο. Βασίζεται στη συνεχή σύνδεση της κοινωνίας με την πολιτισμική κληρονομιά, η οποία εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι ενεργή (Πούλιος, 2012).

Στην Ελλάδα η κρατική, συγκεντρωτική, πολιτιστική πολιτική με τη στενή έννοια, που εφαρμόστηκε τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες (Ζορμπά, 2014), έχει ως αντίκτυπο, με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις, να παραμένει κυρίαρχο το θετικιστικό υλικοκεντρικό μοντέλο, με αποκλειστική εξουσιοδότηση διαχείρισης στους ειδικούς (συνήθως αρχαιολόγους), το οποίο αποσκοπεί περισσότερο στην προστασία της κληρονομιάς παρά στη συμμετοχή της κοινωνίας (Πούλιος, 2012). Κατά κύριο λόγο η διαχείριση επαφίεται σε κρατικούς φορείς, με μερική συμμετοχή των πανεπιστημίων και των ξένων αρχαιολογικών σχολών (Θέμελης, 2017). Σημειώνονται όμως μικρά βήματα βελτίωσης, όπως η πρόσφατη ψήφιση θέσης ειδικού γραμματέα για τον σύγχρονο πολιτισμό, όπως δήλωσε σε συνέντευξή της η Υπουργός Πολιτισμού (Τζεβελέκου, 2018).

Το ενδιαφέρον για την πολιτισμική κληρονομιά και το φυσικό της περίγυρο εκφράζεται μέσα από ολοένα αυξανόμενες αναφορές στο πολιτισμικό τοπίο (Wright, 2016). Μέρος των ερμηνειών που αναδύθηκαν παρατίθεται στη συνέχεια.

1.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως έννοια

Οι αποχρώσεις της έννοιας «πολιτισμικό τοπίο» διαφοροποιούνται ανάλογα τον ακαδημαϊκό ορίζοντα των μελετητών. Οι περιβαλλοντολόγοι και βιογεωγράφοι, για παράδειγμα, αντιλαμβάνονται το πολιτισμικό τοπίο ως τον υπαίθριο εκείνο χώρο που διαμορφώνεται από την ανθρώπινη δραστηριότητα (Jones, 1988).

Στην ανθρωπογεωγραφία, από την άλλη, το ανθρωπογενές – άρα και πολιτισμικό – τοπίο εκλαμβάνεται ως η αυτοβιογραφία του πολιτισμού, η οποία έχει συνταχθεί ασυναίσθητα, ακολουθώντας τις επιδιώξεις των ατόμων, τις αισθητικές προτιμήσεις κ.ο.κ. Η πρόσληψή του άλλοτε συμβαίνει εύκολα και άλλοτε όχι (Τερκενλή, 1996).

Συνεπώς, το πολιτισμικό τοπίο μπορεί να είναι διακριτό και σχεδιασμένο σκόπιμα από τον άνθρωπο για βιοποριστικούς, θρησκευτικούς, αισθητικούς ή άλλους λόγους ή να είναι μετεξέλιξη και συνένωση ετερογενών στοιχείων (Mitchell, Rössler & Tricaud, 2009).

Οι πολιτισμικές σπουδές θεωρούν ότι στην επιφάνεια των τοπίων εγγράφεται το παρελθόν, από το οποίο προέκυψε και το παρόν που βιώνουν οι άνθρωποι. Στα τοπία διασταυρώνονται οι έννοιες «θεσμός», «προϊόν», «διαδικασία» και «ιδεολογία», αφού εντός τους λαμβάνουν χώρα η κοινωνική οργάνωση και η ανθρώπινη δραστηριότητα. Τα άτομα επιλέγουν ποιες πτυχές του παρελθόντος απαντούν στις παρούσες προσδοκίες τους και ποιες όχι, σε μια δυναμική βιωματική σχέση με το τοπίο. Συνεπώς, αν το πολιτισμικό τοπίο ταυτίζεται με το φυσικό του πλαίσιο, παραβλέπεται η ειδοποιός διαφορά του ότι δηλαδή το πρώτο είναι μια κοινωνική διαδικασία εν δράσει (Inglis, 1977).

Για την αρχιτεκτονική, το πολιτισμικό τοπίο με τα χωρικά του γνωρίσματα διαφοροποιείται από τη διάχυτη ομοιογένεια του μοντέρνου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και αναδύει τη συλλογική αίσθηση ενός τόπου. Ανοιχτό στο σχεδιασμό και τις ερμηνείες, αποτυπώνει διαφορετικές εκδοχές της κουλτούρας. Πέρα από τα φυσικά και εμπειρικά μέρη, στη μορφή του εμπλέκονται ο χώρος των ιδεών και η σφαίρα της πολιτικής του εκάστοτε κοινωνικού περίγυρου, το συλλογικό και το υποκειμενικό (Corner, 1999). Όπως γράφει ο Μωραΐτης (2015, σ.13), «το τοπίο, αν και προϋποθέτει τον αυθύπαρκτο τόπο, τον υπερβαίνει. Συγκροτείται από τη δράση του πολιτισμού, από κοινωνικές δραστηριότητες πολλαπλές και αλληλοεμπλεκόμενες – είτε αυτές εξαρχής αναφέρονται στον τόπο, είτε καταλήγουν σε αυτόν – ως τελικό πεδίο προβολής της έκφρασής τους».

Σύμφωνα με τους πολιτισμικούς γεωγράφους Daniels & Cosgrove (1988), ένα τοπίο είναι μια πολιτισμική εικόνα που εκφράζει ποικιλοτρόπως το απτό και το συμβολικό περιβάλλον. Εκδηλώνεται μέσω πλήθους υλικών και σε διάφορες επιφάνειες – είτε γραπτά στο χαρτί, είτε στη γη ως πέτρα. Κατά τη μετανεωτερική άποψη, το τοπίο δεν αποτελεί τόσο ένα παλίμψηστο με «αυθεντικές» σημασίες, όσο ένα χώρο η έννοια

του οποίου υφίσταται επεξεργασία. Μπορεί να δημιουργηθεί, να επεκταθεί, να τροποποιηθεί ή και να διαγραφεί.

Ο ιστορικός τοπίου Jackson (1984), αντιλαμβάνεται το τοπίο ως οργανική ένωση με συστατικά τον τόπο, την κουλτούρα των ατόμων που τον μοιράζονται και τα σύνορα μεταξύ τους. Ένα σκόπιμα δημιουργημένο ανθρωπογενές σύστημα χώρων που αναπλάθεται, υπερβαίνοντας κατά το δυνατόν τους νόμους της φύσης, για χάρη των επιταγών του κοινωνικού γίγνεσθαι. Με κύριο γνώρισμα τη διάδραση, τα σύνορά του μεταβάλλονται, αναλόγως με την ικανότητά του να αποτελεί μια τρισδιάστατη πραγματικότητα αλλά και πιο αφαιρετικά, μια σκέψη, ένα γεγονός, μια σχέση.

Παρομοίως, ο περιβαλλοντολόγος Καρτάλης (2016) αντιλαμβάνεται τα πολιτισμικά τοπία σαν ζωντανά τοπία. Λέει γι' αυτά ότι

«αλλάζουν με τον ίδιο ρυθμό με τον οποίο ο πολιτισμός, το κλίμα και ο φυσικός περίγυρος αλλάζουν εντός και γύρω από αυτά. Ο χαρακτήρας του τοπίου αντικατοπτρίζει, έτσι, τις αξίες των ανθρώπων που το διαμόρφωσαν και που συνεχίζουν να ζουν σε αυτό. Ο ίδιος ο πολιτισμός είναι η διαμορφώτρια δύναμη» (Καρτάλης, 2016, σ.1).

Από την εμπειρία διεθνών πολιτιστικών φορέων προκύπτει πως ως τόπος, το πολιτισμικό τοπίο αφηγείται την ιστορία των ανθρώπων, των γεγονότων, μα και του ίδιου του τόπου μέσα στο χρόνο, προσφέροντας μια αίσθηση συνέχειας στον παρόντα χρόνο, ενώ εμπλουτίζει την πολιτισμική κληρονομιά (Taylor, 2008).

Το πλήθος των εννοιοδοτήσεων του όρου συγκλίνει στο ότι το πολιτισμικό τοπίο είναι ένας αναχρονισμός που επιτρέπει την προβολή στοιχείων από άλλες εποχές στο σήμερα, είτε αυτοτελώς, είτε έπειτα από παρεμβατικές επιλογές του ανθρώπου ως προς το ποια θα είναι τα στοιχεία αυτά. Παράλληλα, είναι το στέρεο σώμα επάνω στο οποίο διαδραματίζεται η διαδικασία της ζωής και της φθοράς εν γένει – των υλικών του (αρχιτεκτονική και δομική μορφή, μετατροπές, προσθήκες, αλλοιώσεις), των ανθρώπινων σχέσεων, των κοινωνικών δεσμών, των ιδεών και των εκάστοτε ισχυόντων θεσμών. Δεν περιορίζεται στο σκηνικό, αλλά αποτελεί ευρύ πεδίο έκφρασης και ταυτόχρονα πολυσήμαντο μήνυμα.

Επομένως, η προσέγγιση του πολιτισμικού τοπίου οφείλει να είναι ολιστική, συμπεριλαμβάνοντας την υλική μα και τη συμβολική κοινωνικοπνευματική του διάσταση (Τερκενλή, 1996), προκειμένου να συνδέεται με τις κοινωνικές δομές των ανθρώπων και τα συναφή οικολογικά συστήματα – όχι ως απομονωμένη «νησίδα» αλλά ως χώρος αλληλεξάρτησης (Taylor & Lennon, 2011).

Έτσι, έχει ενδιαφέρον μια επισκόπηση των συστάσεων των παγκόσμιων θεσμών και της συνδρομής τους στη χάραξη πολιτικών πρακτικών διαχείρισης του πολιτισμικού τοπίου.

1.3 Το τοπίο ως πολιτισμική κληρονομιά

«Η κληρονομιά γίνεται “κληρονομιά” μόνο αφότου καταστεί αναγνωρίσιμη μέσα σε ένα συγκεκριμένο σύνολο πολιτιστικών ή κοινωνικών αξιών, οι οποίες είναι “άυλες”» (Smith & Akagawa, 2008, σ.6).

Η ιδέα της πρόσληψης ενός τόπου ως συνόλου δεν είναι πρόσφατη. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, με παράδειγμα το «Χάρτη της Αθήνας»² το 1931, προτείνεται τα μνημεία να διατηρούν κατά το δυνατόν τη χρήση τους ή σε περίπτωση νέας χρήσης, να γίνεται σεβαστός ο ιστορικός και καλλιτεχνικός τους χαρακτήρας, γιατί έτσι εξασφαλίζεται η συνέχιση της ζωής τους (Χατζηνώτα, 2009).

Στη «Σύμβαση της Χάγης» του 1954 τα συμμετέχοντα κράτη χαρακτηρίζουν αναγκαιότητα την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς όλης της ανθρωπότητας. Με την πάροδο του χρόνου, οι διαφοροποιήσεις κάθε χώρας ως προς το τι νοείται ως «πολιτισμική κληρονομιά» εξαλείφθηκαν, έπειτα από αλληπάλληλες προσθήκες και σταδιακά διευρύνθηκε το περιεχόμενό της (Vecco, 2010).

Απότοκο αυτής της διεργασίας αποτελεί η «Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς» του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization-UNESCO) του 1972, η οποία στα Άρθρα 1 και 2 περιγράφει ότι η πολιτισμική κληρονομιά συγκροτείται από σύνολα έργων παγκόσμιας αξίας «από ιστορική, αισθητική, εθνολογική και ανθρωπολογική άποψη» (UNESCO, 1972, σ.3). Τα διακρίνει σε «μνημεία», δηλαδή έργα αρχιτεκτονικού, καλλιτεχνικού ή αρχαιολογικού χαρακτήρα, σε «σύνολα οικοδομημάτων και οικισμών» και σε «τοπία», δηλαδή ανθρώπινα έργα ή συνδυαστικά έργα ανθρώπου και φύσης (βλ. Παράρτημα, σ.110). Επίσης προσδιορίζει τι καλείται «φυσικά μνημεία», «γεωλογικοί» και «φυσιογραφικοί σχηματισμοί» και «φυσικά τοπία», υπογραμμίζοντας ότι, παρά τη διάκριση, η φυσική και η πολιτισμική κληρονομιά είναι εξίσου σημαντικές (Vecco, 2010). Μέσω της Σύμβασης του 1972 εκφράζεται αφενός μια

² Ήταν η πρώτη διεθνής πράξη για την προστασία των μνημείων (Χατζηνώτα, 2009).

οικουμενικότητα και εξωστρέφεια και αφετέρου η ανησυχία που διακατέχει την παγκόσμια κοινότητα σε ζητήματα πολιτισμικής κληρονομιάς (Francioni & Lenzerini, 2008).

Προκειμένου να επιτευχθεί η διάχυση των συστάσεων της Σύμβασης, συστήθηκε η Επιτροπή για την Παγκόσμια Κληρονομιά (the World Heritage Committee-WHC), η οποία προσδιορίζει το πολιτισμικό τοπίο ως γεωγραφική περιοχή που εκφράζει, μέσω υλικών και άυλων εκδηλώσεων, το συνδυαστικό έργο φύσης και ανθρώπου στην πορεία του χρόνου (Mitchell, Rössler & Tricaud, 2009). Αντανακλά την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας και το πώς αυτή διαμορφώθηκε στην πάροδο του χρόνου, αλληλεπιδρώντας με τους περιορισμούς και/ή τις ευκαιρίες του φυσικού περιβάλλοντος και την αλληλουχία κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δυνάμεων, είτε εξωτερικών, είτε εσωτερικών (WHC, 2011).

Σε συμφωνία με τα παραπάνω, το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (International Council on Monuments and Sites-ICOMOS) συμπληρώνει ότι τα τοπία είναι μέρος της συλλογικής μας ταυτότητας (ICOMOS, 2013) και αποτελούν μια ζωντανή διαδικασία (ICOMOS-IFLA, χ.χ.).

Αφού λοιπόν το πολιτισμικό τοπίο ως τόπος μαρτυρά τη δημιουργική ιδιοφυΐα του ανθρώπου (Mitchell, Rössler & Tricaud, 2009) και συνενώνει πολλά ανθρωπογενή χαρακτηριστικά, ενδέχεται ορισμένα από αυτά να εμπίπτουν στη βιομηχανική κληρονομιά, δηλαδή τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού τα οποία φέρουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία (TICCIH, χ.χ.). Έτσι, στη «Χάρτα του Nizhny Tagil» το 2003, που συστήθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή για τη Διατήρηση Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage-TICCIH) γίνεται σαφές πως είναι θεμελιώδους σημασίας τα κτήρια, οι κατασκευές και τα εργαλεία που δημιουργήθηκαν για βιομηχανική δραστηριότητα, οι πόλεις και τα τοπία στα οποία βρίσκονται, καθώς και οι λοιπές υλικές και άυλες εκδηλώσεις τους. Καθότι τέτοιοι χώροι ήταν κάποτε τμήμα της καθημερινής ζωής απλών ανθρώπων, προσδίδουν μια αίσθηση ταυτότητας και σύνδεσης με τον τόπο (TICCIH, χ.χ.).

Η διεύρυνση του πεδίου του πολιτισμικού τοπίου ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο» (European Landscape Convention) του 2000, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα το 2010 (Νόμος 3827/ΦΕΚ 2010) και στην οποία σημειώνεται ότι πολιτισμικά τοπία βρίσκονται οπουδήποτε. Δηλαδή μπορεί να

υπάρχουν σε αστικά συγκροτήματα, στην ύπαιθρο, σε μέρη εξαιρετικής ομορφιάς καθώς και σε άλλα, όπου λαμβάνει χώρα η καθημερινή ζωή ή που έχουν υποβαθμιστεί (European Landscape Convention, 2000). Η έννοια του πολιτισμικού τοπίου δεν διακρίνεται μόνο από τις αξίες της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, μα είναι συνυφασμένη και με το δημόσιο συμφέρον. Συμβάλλει στη συγκρότηση ταυτότητας, διαμορφώνει τοπικές κουλτούρες, δημιουργεί θέσεις εργασίας και συντελεί στην ευημερία των ατόμων (Βαβουρανάκης, 2015). Λαμβάνοντας υπόψη προβλήματα παγκόσμιου βεληνεκού που απειλούν την φυσική πολιτισμική κληρονομιά (Σύμβαση UNESCO 1972, Άρθρο 2), δίνεται έμφαση στην οικολογική ισορροπία καθώς και στην ποιότητα ζωής (Ζερβάκη, 2010). Έτσι, αναγνωρίζεται πως οι αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία, μα και οι εξελίξεις στους τομείς της παραγωγής, του τουρισμού, του πολεοδομικού σχεδιασμού και των μεταφορών, επιταχύνουν τη μετατροπή των τοπίων, γεγονός που καθιστά σημαντική τη βιώσιμη ανάπτυξη (European Landscape Convention, 2000).

Αφενός οι οικονομικοπολιτικές εξελίξεις και αφετέρου η αναγνώριση της κοινωνικής διάστασης του πολιτισμού, οδηγούν σε ανάλογες διαπιστώσεις στη «Σύμβαση του Faro» του 2005, η οποία «ενθαρρύνει να αναγνωρίσουμε ότι τα αντικείμενα και τα μέρη δεν είναι αυτά καθαυτά σημαντικά για την πολιτισμική κληρονομιά. Είναι σημαντικά λόγω των σημασιών και των χρήσεων που οι άνθρωποι προσδίδουν σε αυτά και για τις αξίες που αντιπροσωπεύουν» (European year of cultural heritage, 2016, χ.σ.).

Συμπερασματικά, η σύγχρονη πρόσληψη του πολιτισμικού τοπίου, με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα εξέχουσας σημασίας μέρη σε διευρυμένα σύνολα όπου συνυπάρχουν το παλίμψηστο με το καθημερινό (Scazzosi, 2004), επιχειρεί να ενσωματώσει τις διαστάσεις των εννοιών «πολιτισμός» και «κουλτούρα» με έναν πλουραλιστικό τρόπο. Όμως, παρότι οι διεθνείς νομοθεσίες και συστάσεις συγκλίνουν προς ένα καθολικό και ενιαίο όραμα, σε εθνικό και τοπικό επίπεδο ενδεχομένως εφαρμόζονται – επαρκώς ή όχι – διαφοροποιημένες στρατηγικές πολιτιστικής διαχείρισης, επειδή συγκροτούνται αναλόγως με τις ανάγκες κάθε τόπου (Scazzosi, 2004). Τι ισχύει λοιπόν για την ελληνική επικράτεια;

1.4 Το πολιτισμικό τοπίο όπως πλαισιώνεται θεσμικά στην Ελλάδα

Ο προσανατολισμός των διεθνών Συμβάσεων στην αρχή της αειφορίας που οδηγεί στη λήψη αποφάσεων για χάρη των μελλοντικών γενιών, καθώς και οι οικολογικές απαιτήσεις της εποχής για προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης, εκφράζονται από το

αναθεωρημένο άρθρο 24, παρ.1 του ελληνικού συντάγματος, το οποίο ανάγει την προστασία του πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος σε δικαίωμα του καθενός (Τροβά, 2004). Το δικαίωμα αυτό έχει ενεργητικό χαρακτήρα, εφόσον το κράτος υποχρεούται να διαφυλάσσει το περιβάλλον, ούτως ώστε να εμπλουτίζει την τρέχουσα ποιότητα ζωής των πολιτών και των επερχόμενων γενιών, αλλά και αμυντικό, αφού η προστασία του συντελείται μέσω λήψης κατάλληλων προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων³ (Κιουσοπούλου, 2011).

Συναφείς διατάξεις συσχετίζουν την προστασία του περιβάλλοντος με το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5, παρ.1), αλλά και με την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας να εγγυάται το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2, παρ.1). Επίσης η κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους υποχρεώνει ρητά όλα τα κρατικά όργανα να εξασφαλίζουν την αποτελεσματική και ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, βάσει του άρθρου 25, παρ. 1: εδ. α & εδ. β (Βουδούρη, 2003).

Επιπλέον, από το άρθρο 24 που αναφέρεται πιο πάνω, απορρέει και ο νόμος 3028 του 2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει» (Ρόζος, 2004). Σε συνοχή με τις σύγχρονες διεθνείς διατάξεις (Voudouri, 2010), ο νόμος 3028/02 στο άρθρο 1 θεσπίζει την προστασία των πολιτισμικών αγαθών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα «με σκοπό τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος» (Ν.3028/02, σ.3003).

Το περιεχόμενο της πολιτισμικής κληρονομιάς διατυπώνεται αναλυτικότερα στο άρθρο 2. Ως «πολιτισμικά αγαθά» νοούνται οι μαρτυρίες της ανθρώπινης ύπαρξης και της ατομικής ή συλλογικής δραστηριότητας, τα αρχαία μνημεία από την προϊστορία ως το 1830, συμπεριλαμβανομένων των σπηλαίων και παλαιοντολογικών κατάλοιπων⁴, τα νεότερα μνημεία που χρονολογούνται από το 1830 και εξής με ιστορική, επιστημονική ή καλλιτεχνική σημασία, τα κινητά και τα ακίνητα μνημεία, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι ιστορικοί τόποι και τα άυλα πολιτιστικά αγαθά. Στα ακίνητα μνημεία συγκαταλέγονται εγκαταστάσεις, κατασκευές και λοιπά διακοσμητικά στοιχεία, μα συμπεριλαμβάνεται κιόλας το άμεσο περιβάλλον που απαιτείται ώστε να αναδειχθούν «σε

³ Το Συμβούλιο της Επικρατείας υπεραμύνθηκε πρόσφατα το άρθρο 24, έπειτα από πρόταση της Νέας Δημοκρατίας για επαναθεώρησή του (Τζαναβάρα, 2018).

⁴ Εξαιρούνται όσα στερούνται ενδείξεις σύνδεσης με την ανθρώπινη ύπαρξη (Βουδούρη, 2004).

ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα» (Σιούτη, 2004, σ.82). Δίνεται δηλαδή η δυνατότητα να θεωρούνται τόσο ο βιομηχανικός εξοπλισμός, όσο και ο άμεσος περίγυρος, αναπόσπαστα τμήματα των πολιτισμικών αγαθών (Δεληγιάννη, 2016).

Στο άρθρο 6 αναλύονται οι διακρίσεις των ακίνητων μνημείων. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τα νεότερα πολιτισμικά αγαθά που είναι προγενέστερα της περιόδου των τελευταίων 100 ετών ή ανάγονται σε αυτήν, όπως το κτήριο της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, «λόγω της κοινωνικής, τεχνικής, λαογραφικής, εθνολογικής, καλλιτεχνικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής ή επιστημονικής σημασίας τους» (Ν.3028/02, σ.3004). Τα ακίνητα που χρονολογούνται έως το 1830 προστατεύονται από το νόμο, ενώ τα μεταγενέστερα προστατεύονται αφότου πρώτα χαρακτηριστούν ως μνημεία, με εισήγηση της υπηρεσίας, γνωμοδότηση του Συμβουλίου και απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού. Στο ίδιο άρθρο, παρ.10, διευκρινίζεται ότι η κατεδάφιση ακινήτων που είναι προγενέστερα των 100 τελευταίων ετών, δεν επιτρέπεται χωρίς την έγκριση της υπηρεσίας, ακόμα και αν τα ακίνητα δεν έχουν χαρακτηριστεί ως μνημεία. Η έγκριση κατεδάφισης, σε μη χαρακτηρισμένο ακίνητο, χορηγείται εντός τεσσάρων μηνών από τη γνωστοποίηση του ενδιαφερόμενου (Ν.3028/02, σ.3005).

Στην παρούσα εργασία η εξέταση του νομικού πλαισίου επικεντρώνεται σε στοιχεία που αφορούν τη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, ωστόσο αξίζει να σημειωθούν ενδεικτικά ορισμένες καινοτομίες που εντοπίζονται στον ισχύοντα νόμο 3028/02 για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς. Καταρχήν, ο νόμος αυτός απαγκιστρώνεται από την αυστηρά αρχαιοκεντρική και τη στενά αισθητική προσέγγιση, αντιμετωπίζοντας το σύνολο των πολιτισμικών αντικειμένων στο ίδιο πνεύμα (Βουδούρη, 2004). Επιπλέον επιχειρεί να προσδιορίσει τις έννοιες στις οποίες αναφέρεται (Σωτηροπούλου, 2004). Περιεχόμενο της πολιτισμικής κληρονομιάς αποτελούν όλα τα αγαθά που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, σε ξηρά και θάλασσα, τεχνικής φύσης ή τα άυλα πολιτισμικά αγαθά. Παράλληλα το ελληνικό κράτος μεριμνά, «στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών που συνδέονται ιστορικά με την Ελλάδα οπουδήποτε και αν βρίσκονται» (Ν.3028/02, σ.3003). Επιπλέον, το άρθρο 3 διασαφηνίζει ότι η επικοινωνία με το κοινό και η διευκόλυνση της προσβασιμότητας στα πολιτιστικά αγαθά, αποτελούν μέρος της προστασίας τους (Θέμελης, 2017). Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, η πολιτισμική κληρονομιά οφείλει να εντάσσεται στη σύγχρονη ζωή, στην παιδεία, στην αισθητική αγωγή, αναγκαιότητα που είχε ήδη επισημανθεί στο Χάρτη της Αθήνας το 1931.

Εντούτοις, ο νόμος 3028/02 παρουσιάζει ορισμένα ελλείμματα. Η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στο Υπουργείο Πολιτισμού, χωρίς να προβλέπεται κάποιου είδους συντονισμός με λοιπούς φορείς (Κιουσοπούλου, 2011), καθιστά τη συμμετοχή των τοπικών αρχών οριακή, ενώ των ατόμων και των ομάδων, ανύπαρκτη (Voudouri, 2010). Στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Πολιτισμού υπάγεται και η άρση προστασίας ενός ακίνητου μνημείου «προκειμένου να προστατευθεί άλλο» (Ν.3028/02, σ.3005). Ενδεικτική περίπτωση συνιστά ο αποχαρακτηρισμός τού μέχρι πρότινος νεότερου μνημείου, κτηρίου σπάνιου αρχιτεκτονικού δείγματος του μεσοπολέμου του αρχιτέκτονα Β. Κουρεμένου, ώστε να υπάρξει οπτική επαφή του Μουσείου Ακρόπολης με τον αρχαιολογικό χώρο του Ιερού Βράχου (Κιουσοπούλου, 2011). Η έκταση της δικαιοδοσίας του Υπουργείου φάνηκε και κατά την κατασκευή του μουσείου Ακρόπολης, που έγινε δίχως να εξεταστεί η πολεοδομική οργάνωση της περιοχής και το πρόγραμμα ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων (Κιουσοπούλου, 2011). Τι θεωρείται λοιπόν «αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος», όπως αναφέρεται στο άρθρο 1 του Ν.3028/02 (σ.3003);

Το Συμβούλιο της Επικρατείας-ΣτΕ ορίζει ότι το πολιτισμικό περιβάλλον συγκροτείται από μνημεία και λοιπά στοιχεία κάθε είδους, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος χώρου, «που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική, τεχνολογική και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας» (Βουδούρη, 2003, σ.133). Η προστασία του έγκειται στην αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης, υποβάθμισης ή αλλοίωσής του (Βουδούρη, 2003).

Αφενός το πολιτισμικό περιβάλλον προϋποθέτει εξίσου το οικιστικό και το φυσικό περιβάλλον, εφόσον η απόλαυση του δικαιώματος εξαρτάται από την ένταξη των πολιτισμικών αγαθών στην ευρύτερη περιοχή, λαμβάνοντας υπόψη τα πολεοδομικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της.

Αφετέρου δεν υπάρχουν διευκρινήσεις για τα εργαλεία που θα αναδείξουν το πολιτισμικό περιβάλλον, ούτε σταθμίσεις πιθανών παραγόντων (Κιουσοπούλου, 2011). Χωρίς αυτές, η ύπαρξη παράλληλων νόμων ενδέχεται να προκαλέσει αντικρουόμενους χαρακτηρισμούς για τον ίδιο χώρο και να απορρυθμίζεται η προστασία (Σωτηροπούλου, 2004).

Η συμπερίληψη του περιβαλλοντικού, αναπτυξιακού και χωροταξικού σχεδιασμού στους στόχους της προστασίας (Σωτηροπούλου, 2004) και η κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο αποτελούν μεν θετικά δείγματα, όμως δίχως

προτεινόμενες μεθόδους, διαπιστώνεται μια ασυνέχεια στο πεδίο της πρακτικής εφαρμογής, η οποία ενίοτε επηρεάζεται από τους τρόπους πρόσληψης του γεωγραφικού χώρου.

1.5 Το πολιτισμικό τοπίο ως γεωγραφική περιοχή

Προηγουμένως διαπιστώθηκε ότι το άμεσο περιβάλλον των πολιτισμικών τεκμηρίων συνιστά αντικείμενο προστασίας έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται ολοκληρωμένος σχεδιασμός, δίχως όμως να διατυπώνεται σαφώς το *πώς επιτυγχάνεται και τι θεωρείται άμεσο περιβάλλον*. Επιπλέον, από τη νομοθεσία πηγάζει πως ο συμβολικός χαρακτήρας ορισμένων πολιτισμικών τεκμηρίων είναι ισχυρότερος δεσμός για το ελληνικό κράτος από την παρούσα γεωγραφική τους θέση. Πόσο εύκολα ή δύσκολα μπορεί να οριστεί γεωγραφικά το πολιτισμικό τοπίο, προκειμένου να επιτευχθεί ο σχεδιασμός του ώστε να αποτελέσει την ιστορική και λειτουργική ενότητα, δηλαδή το ζητούμενο των ελληνικών διατάξεων;

Η γεωγραφική οριοθέτηση του πολιτισμικού τοπίου δεν συνιστά απλή διαδικασία. Αφενός ο χώρος μπορεί να αποτυπωθεί με πολλές μεθόδους, χάρη στη νέα γνώση και την τεχνολογία και αφετέρου η άποψη των ανθρώπων για το χώρο μεταβάλλεται. Για παράδειγμα, η σύγχρονη δορυφορική αναπαράσταση της Γης άλλαξε ριζικά τη γεωγραφική εικόνα του κόσμου σε σχέση με την αντίληψη του ευρωκεντρικού κόσμου του Μεσαίωνα (Σιδηρόπουλος, 2007). Επομένως, «ο χώρος δεν θεωρείται μια παθητική αντανάκλαση των κοινωνικών και πολιτισμικών τάσεων αλλά ενεργητικός μέτοχος στη δημιουργία τους» (Λαμπροπούλου, 2016, σ.11).

Αντίστοιχα, χώροι όπως αεροδρόμια και εμπορικά κέντρα περιγράφονται ως «μη τόποι» (non places), επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι που βρίσκονται εκεί περιοδικά, δεν αναπτύσσουν αναφορές ή συνδέσεις (Augé, 1992). Οι ιδιότητες του χώρου είναι συνυφασμένες με την κοινωνική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στο χώρο.

Το χωρικό στοιχείο είναι ταυτόχρονα το μέσο στο οποίο θα δημιουργηθούν νοήματα και σχέσεις μα και το αποτέλεσμα των διεργασιών αυτών. Δηλαδή παράλληλα με τα φυσικά του γνωρίσματα, ο χώρος συγκεντρώνει συμβολικές, αναπαραστατικές, φανταστικές και λοιπές εκδηλώσεις (Λαμπροπούλου, 2016). Ο Skounti (2008, σ.74) ονομάζει «αυθεντική ψευδαίσθηση» (authentic illusion) την διάσταση μεταξύ της πολιτισμικής κληρονομιάς και της τοπικότητάς της, σε σχέση με την ορατότητα που αποκτά παγκοσμίως ή διαδικτυακά. Η αναπαραγωγή της «αίσθησης» της κληρονομιάς –

δηλαδή των άυλων πλευρών της – γίνεται εφικτή οπουδήποτε. Αποκομμένη από το χωρικό συγκείμενο, η κληρονομιά υφίσταται σε ένα βαθμό αλλοίωση του χαρακτήρα της. Μέσα από μια πληθώρα διαφοροποιημένων αναπαραστάσεών της μετατρέπεται σε «αυθεντική ψευδαίσθηση».

«Ο χώρος νοσηματοδοτείται από τους ανθρώπους και τις δραστηριότητές τους, και τα νοήματα αυτά διαμορφώνουν τόσο την εικόνα όσο και τη χρήση των περιοχών, επιδρώντας με τη σειρά τους στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και συγκροτούμε τις ταυτότητές μας» (Χωριανόπουλος, 2007, σ.157).

Έτσι, καθίσταται σαφής η σημασία του χώρου στην πρόσληψη της ταυτότητας του πολιτισμικού τοπίου, καθώς και των δρώντων που το διαμόρφωσαν ή το βιώνουν.

Οι σχέσεις και οι χρήσεις των ανθρώπων είναι κρίσιμες, όχι μόνο για τη διευθέτηση των γεωγραφικών ορίων, αλλά και για τη θεμελίωση του χώρου εν γένει. Στο χώρο εγχαράσσονται οι κυρίαρχες σχέσεις που επιβάλλουν κεντρικές αφηγήσεις (Χωριανόπουλος, 2007), αλλά και πρακτικές όπως η επανοικειοποίησή του και η δημιουργία αντι-χώρων, που «συνδέονται με τρόπους βίωσης του χώρου από ενεργά υποκείμενα» (Λαμπροπούλου, 2016, σ.13). Αντίστοιχα, και το πολιτισμικό τοπίο επεκτείνεται πέρα από το έδαφος – συνδέεται με την κοινότητα που το βιώνει, αδιαφορεί γι' αυτό, ή, γιατί όχι, έχει θεσμικά εξοστρακιστεί από αυτό. Οποιοσδήποτε επιλογές και αν γίνονται, δημιουργούν σχέσεις και οι σχέσεις που συγκροτούνται, παράγουν δίκτυα (Castells, 1996). Ο χώρος δηλαδή είναι χώρος δικτύων και ακολούθως «παράγεται από την κοινωνία και παράγει κοινωνικές σχέσεις σε έναν ατελείωτο κύκλο» (Λεοντίδου, 2005, σ.285).

Στο ρου του χρόνου οι πολιτισμικές εκφάνσεις αποτυπώνονται στο χώρο. Τα ψήγματα των αρχαίων πολιτισμών σε σύγχρονες πόλεις – ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει πολλές μεσογειακές πόλεις – τις καθιστούν «θέατρα μνήμης» όπου ο χρόνος ενεργοποιείται στο χώρο, συχνά με αλματώδη τρόπο (Λεοντίδου, 2004, σ.293). Συγχρόνως, στις μεσογειακές πόλεις η «ανώνυμη» αρχιτεκτονική, οι μικτές χρήσεις γης που περιλαμβάνουν κατοίκηση και επιχειρηματική δραστηριότητα, καθώς και η εναντίωση στον πολεοδομικό σχεδιασμό, «προκαλούν τον κατακερματισμό και την πολυμορφία του αστικού τοπίου» (Λεοντίδου, 2004, σ.294). Στην Αθήνα, συγκεκριμένα, η ακολουθία του κατακερματισμένου χώρου είναι ακόμα πιο έκδηλη εξαιτίας της απουσίας οθωμανικών και νεοκλασικών μνημείων, τα οποία γκρεμίζονταν ωσότου να αλλάξει στάση η πολιτεία για τη διατήρησή τους (Λεοντίδου, 2004).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, επαρκεί η θεσμική συμβολή για να προσδιορίσει γεωγραφικά το τοπίο, προκειμένου να το αναδείξει; Η περίπτωση της Πλάκας δείχνει το αντίθετο. Το πολεοδομικό σχέδιο για την Αθήνα από τους Κλεάνθη και Schaubert, το 1833, πρότεινε απαλλοτριώσεις, προκειμένου να συνεχιστούν οι αρχαιολογικές ανασκαφές, όμως έπειτα από την κατακραυγή των ιδιοκτητών, το σχέδιο τροποποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό (Καλλιβρετάκης, 1996). Μολονότι οι Έλληνες επιχειρούσαν ανελλιπώς να τονίζουν ότι ήταν αντάξιοι απόγονοι του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με την υπεριστορική αξία για τη Δύση, αντιμετώπισαν την ανάδειξη του επανοικειοποιημένου παρελθόντος τους (Χαμηλάκης, 2007/2012) – ή αλλιώς, του φαντασιακού τους χώρου – ως απειλή για το κομμάτι της καθημερινότητάς τους που σχετιζόταν άμεσα με το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Κάτι ανάλογο συνέβη και στη δεκαετία του 1960, όταν προτάθηκε εκ νέου η απαλλοτρίωση της Πλάκας, ώστε να ολοκληρωθούν οι ανασκαφές γύρω από την Ακρόπολη και να αναδειχθούν οι κλασικές αρχαιότητες. Στην απόφαση του τότε Υπουργείου να στραφεί προς τη δημιουργική σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και να εγκρίνει τη διατήρησή της ως ζωντανής γειτονιάς, συνέβαλε και το Συντονιστικό Κατοίκων Πλάκας, όπως γράφει ο Ζήβας (2006). Άρα, η τυπική γεωγραφική χάραξη της τοποθεσίας του εκάστοτε τοπίου δεν επαρκεί, επειδή εξαιρεί τις άυλες πτυχές του, οι οποίες ενεργοποιούν τους ανθρώπους.

Πώς, λοιπόν, οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το πολιτισμικό τοπίο και ιεραρχούν τη σημασία του; Οι Howard & Jenny-Zarmati (1993) διαπιστώνουν ότι συνήθως η κατάταξη ενός τόπου γίνεται βάσει κλίμακας ή ιεραρχίας, ενώ υπάρχουν και περιοχές που θεωρούνται οικουμενικές, είναι αναγνωρίσιμες διεθνώς και δεν εντάσσονται στις δύο παραπάνω κατηγορίες. Στην κατανομή κλίμακας, το μέρος ανάγεται σε τοπικό, εθνικό, διηπειρωτικό επίπεδο. Αν, αντί αυτού, δίνεται σημασία στις ιδιότητες μιας τοποθεσίας σε σχέση με άλλες, η κατανομή γίνεται ιεραρχικά. Μέρη όπως οι Βερσαλλίες, για παράδειγμα, θα προηγούνται μικρότερων κήπων. Οι συσχετισμοί στην ιεραρχία αλλάζουν όταν μια τοπική αρχή ή ομάδα ενισχύσει τις ιδιαιτερότητες του τόπου. Τέλος, ορισμένα τέχνηρα χαρακτηρίζονται παγκόσμιας αξίας ανεξάρτητα από το πώς τα διαχειρίζονται οι τοπικές αρχές. Η σπουδαιότητά τους εκτείνεται πέρα από αυστηρά καλλιτεχνικά κριτήρια και υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα (Howard & Jenny-Zarmati, 1993). Ως τόποι με οικουμενικό χαρακτήρα μπορούν να ιδωθούν η Ακρόπολη με τον Παρθενώνα – που

ακόμη και το λογότυπο⁵ της UNESCO τον θυμίζει – ή το αγροτικό σπίτι όπου γεννήθηκε ο Σαίξπηρ.

Μνημεία και ιστορικοί τόποι προσδίδουν συμβολική διάσταση στο χώρο, όπως και τα υποκείμενα που τον βιώνουν, ανάλογα του πώς τον αναγνωρίζουν και τον κωδικοποιούν, σύμφωνα με το συμβολικό τους πλαίσιο οργάνωσης (Νικολαΐδου, 1993). Τα όρια των γεωγραφικών και συμβολικών περιοχών μεταβάλλονται όσο οι σηματοδοτήσεις εναλλάσσονται. Επομένως, τα μέρη κατανοούνται καλύτερα «σε σχέση με τις πολιτισμικές προκαταλήψεις και προσδοκίες των ανθρώπων παρά με την εξέταση των ίδιων των τόπων» (Jacques, 1995, σ.94).

«Εργαλείο και συνάμα αντικείμενο ανάλυσης» (Λαμπροπούλου, 2016, σ.13), ο χώρος γίνεται μέσο εκδήλωσης της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ, παράλληλα, οι χρήσεις του συμβάλλουν στη διαμόρφωσή του (Λεοντίδου, 2005· Inglis, 1977). Οι άνθρωποι δηλαδή είναι δυναμικοί δρώντες στο συνεχώς εξελισσόμενο χώρο (Inglis, 1977) με τρόπο που υπερβαίνει την άτεγκτη χωροταξία. Έτσι, αντιμετωπίζοντας το χώρο σαν μήτρα σχέσεων (Λεοντίδου, 2005), προχωρούμε στο επόμενο κεφάλαιο σε περαιτέρω διερεύνηση του πώς ένα τοπίο απηχεί την υπάρχουσα κουλτούρα.

⁵ Το λογότυπο παραπέμπει σε αρχαιοελληνικό ρυθμό τύπου στοάς (Martins-Tuvalkin, 2008).

2. Το πολιτισμικό τοπίο και η δυναμική του

2.1 Το πολιτισμικό τοπίο ως πεδίο αλληλεπίδρασης της κοινωνίας

Σύμφωνα με τη συζήτηση που προηγήθηκε (ενότητες 1.2, 1.3, 1.5), το πολιτισμικό τοπίο είναι μια σύνθετη περιοχή που συγκεντρώνει εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Έτσι, στην παρούσα ενότητα αναλύονται διαδικασίες κοινωνικών μετασχηματισμών και διενέξεων που αφορούν το χαρακτήρα του. Ως κοινωνία νοείται το σύνολο των θεσμών και των σχέσεων εντός των οποίων ζει μια σχετικά μεγάλη ομάδα ανθρώπων, καθώς και η «κατάσταση στην οποία διαμορφώνονται τέτοιου είδους θεσμοί και σχέσεις» (Williams, 1983, σ. 291). Συγκροτείται από επιμέρους ομάδες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής των υποκειμένων. Επειδή, λοιπόν, οι κουλτούρες αλλάζουν, αντίστοιχα αλλάζουν μαζί τους ο τρόπος πρόσληψης της πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς και η αντίληψη των υποκειμένων για την πολιτισμική ταυτότητα (Buckland, 2013). Κοινωνικές και ιδεολογικές μεταβολές υπερβαίνουν τη συγκεντρωτική δομή του έθνους-κράτους, δημιουργώντας το παγκόσμιο, το τοπικό, την κοινότητα (Castells, 1996). Μεγάλο μέρος του τοπικού, μετασχηματίζεται σε μικροπεριβάλλοντα παγκόσμιας εμβέλειας που προβαίνουν σε διασυνοριακές διασυνδέσεις, είτε μεταξύ των τοπικών αρχών, είτε μεταξύ των ομάδων. Κοινοί σκοποί δικτυώνουν ακτιβιστικές ομάδες, ανταλλαγές τεχνογνωσίας συνδέουν συλλογικότητες, κινήσεις αλληλεγγύης συνδέουν ανθρώπους από διαφορετικά μέρη του κόσμου (Σάσεν, 2007/2011).

Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι η πολυπλοκότητα της κοινωνίας απαιτεί βαθύτερη διερεύνηση. Ωστόσο, η παρούσα ενότητα επιχειρεί να παρουσιάσει κυρίαρχες κοινωνικές τάσεις και συμπεριφορές προς πολιτισμικά ίχνη, ο χαρακτήρας των οποίων επισημοποιείται ενδεχομένως από τους θεσμούς ή προκύπτει απευθείας από την πρόσληψη των ανθρώπων για τα ίχνη αυτά.

«Ο Meinig το 1979 περιγράφει δέκα εκδοχές του ίδιου τοπίου⁶, μέσα από την οπτική διαφορετικών επαγγελημάτων» (Howard, 2012, σ.43), διαπίστωση που κάνει και ο Jones (1988). Το ίδιο τοπίο μπορεί να εκλαμβάνεται διαφορετικά από διαφορετικούς ανθρώπους, τόσο από πλευράς αισθήσεων, όσο και από πλευράς συμβολισμών

⁶ Συνοπτικά, οι δέκα εκδοχές που παρουσιάζει ο Meinig αφορούν την οπτική του τοπίου 1) ως φύση, 2) ως κατοικία, 3) ως τεχνούργημα, 4) ως σύστημα, 5) ως πρόβλημα, 6) ως πλούτο, 7) ως ιδεολογία, 8) ως ιστορία, 9) ως τόπο και 10) ως αισθητική (Meinig, 1979).

(Howard, 2012). Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η Ροτόντα στη Θεσσαλονίκη, μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO με διττό χαρακτήρα, μουσειακό και λατρευτικό. Το 2016 το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο-ΚΑΣ αποφάσισε να συμπεριληφθούν στο μνημείο κοσμικές χρήσεις, πέρα από τις λατρευτικές (Τζεβελέκου, 2016). Την ίδια χρονιά επισκέπτριες του μνημείου κατήγγειλαν την αποτροπή εισόδου τους σε συγκεκριμένο σημείο από το φύλακα, επειδή ήταν γυναίκες. Το εκκλησιαστικό διαχωριστικό που υπήρχε στο επίμαχο σημείο θα έπρεπε, σύμφωνα με απόφαση του 1999, να χρησιμοποιείται μόνο κατά τις θρησκευτικές τελετές, ενώ η συντηρήτρια που εργαζόταν εκεί δικαιολογήθηκε, λέγοντας ότι είχε πάρει ειδική ευλογία (Λυκεσάς, 2016). Οι ετερόκλητες στάσεις των ατόμων φανερώνουν ότι «η πολιτισμική κληρονομιά και η πολιτισμική ταυτότητα είναι ιδιαίτερα υποκειμενικές και συναισθηματικές περιοχές κατανόησης, οπότε η προσοχή σε αυτές απαιτεί επίγνωση και ευαισθησία στο πώς κατασκευάζεται το νόημα» (Buckland, 2013, σ. 12). Όταν μία περιοχή θεωρείται πολιτισμικό τοπίο, της αποδίδονται αξίες που δεν είναι απαραίτητα καθολικές (Mitchell, Rössler & Tricaud, 2009). Παρότι επισημαίνεται η σημασία των ανθρώπινων νοηματοδοτήσεων και χρήσεων της πολιτισμικής κληρονομιάς, τόσο από μελετητές όσο και από Συμβάσεις (βλ. *Σύμβαση Faro*, υποκεφάλαιο 1.3), ποιοι είναι τελικά οι παράγοντες που επιδρούν στη νοηματοδότησή της;

Χάρη στη διευρυμένη επικοινωνία μεταξύ των ατόμων σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο (Castells, 1996), ενισχύεται η ευκαιρία να συμμετέχει κανείς επιλεκτικά σε πολυάριθμες ομάδες ταυτόχρονα (Λεοντίδου, 2005), άρα και να έχει μια πολύπλευρη ταυτότητα, ενώ παράλληλα γίνεται γνώστης του Άλλου. Εντός ομάδας καλλιεργείται η ενότητα και ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς το οποίο την διακρίνει από άλλες ομάδες, ενώ συχνά ενισχύεται από τη στάση της απέναντι σε ό,τι σχετίζεται με τον πολιτισμό. Στάση που τείνει να είναι επιλεκτική προκειμένου οι πολιτισμικές αφηγήσεις να συμβαδίζουν με αυτές της ομάδας (Buckland, 2013), προσδίδοντας κύρος και νομιμοποίηση στην ετερότητα της ταυτότητάς της (Skounti, 2008). Επομένως, το πολιτισμικό τοπίο μπορεί να ερμηνευτεί ή να επανεφευρεθεί, να συντηρηθεί ή να κατασταλεί (Buckland, 2013, σ.12-13).

Παράλληλες ομάδες στις οποίες ανήκουν τα άτομα, όπως οικογένεια, αθλητικοί σύλλογοι, θρησκείες (Buckland, 2013), οι οποίες αντανakλούν πολλαπλές ιστορίες και παρελθόντα, το κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό κεφάλαιο κάθε ομάδας και η συναίνεση των ατόμων σε συστήματα αντιλήψεων (Araydin, 2015), ανάγουν το πολιτισμικό

τοπίο σε σύμβολο αναγνώρισης των θεμελιωδών δεσμών μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων και της κληρονομιάς τους (Rössler, 2006). Η αναγνώριση των δεσμών έγκειται στη συλλογική ταυτότητα που δημιουργείται. Άλλοτε εκδηλώνεται θετικά με πίστη και αφοσίωση και άλλοτε αρνητικά με αντιπαλότητα, σοβινισμό και εθνικισμό (Buckland, 2013).

Συμπεραίνεται δηλαδή ότι «ο πολιτισμός και οι κοινωνικές σχέσεις κωδικοποιούνται σε βαθμό που δεσμεύεται η δημιουργικότητα, περιορίζονται τα πεδία ανάπτυξης και επιβάλλονται επισημάνσεις σε ομάδες που περιορίζουν την αυτονομία τους» (Growth, 2015, σ.60). Πώς, όμως, προκύπτουν οι κωδικοποιήσεις και οι (αυτό)περιορισμοί των ατόμων;

2.2.1 Πολιτισμικό τοπίο, παρελθόν, νοσταλγία

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε (ενότητες 1.2, 1.3), ένα πολιτισμικό τοπίο εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, μαρτυρίες του παρελθόντος. Πώς, όμως, γίνεται αντιληπτό το παρελθόν; Ο Lowenthal (1985, σ.185) διακρίνει μια κονστρουκτιβιστική σχέση του παρόντος με το παρελθόν λέγοντας ότι «η σημερινή μας συνειδητότητα βασίζεται σε πρωτότερες αντιλήψεις και πράξεις [...] για πράγματα που έχουμε ήδη δει ή κάνει». Έτσι, θεωρεί πως γνωρίζουμε το παρελθόν μέσα από τη μνήμη, αλλά και από την αναθεώρηση των αναμνήσεων, λόγω της ανασύστασης που υφίστανται σε κάθε ανάκληση. Μια διευρυμένη εικόνα για το παρελθόν αποκτάται μέσω της ιστορίας, η οποία, ερμηνεύοντας τα υλικά κατάλοιπα και καταγράφοντας μαρτυρίες, επεκτείνει και επεξεργάζεται τη μνήμη. Τα πολιτισμικά τοπία και η κληρονομιά προσφέρουν τη βιωματική εμπειρία, η οποία αλληλοσυνδέει μνήμη και ιστορία. Λειτουργούν συμπληρωματικά στις γραπτές πηγές, διαχέοντας την ιστορική γνώση στη δημόσια σφαίρα. Διαμέσου των μνημείων όχι μόνο βιώνεται ο αναχρονισμός του παρελθόντος, αλλά προβάλλεται η ανθεκτικότητα στην τριβή και ενθαρρύνεται η μίμηση, ενώ η απουσία τους αφαιρεί αξιοπιστία από την κατακτημένη γνώση για το παρελθόν (Lowenthal, 1985).

«Ο φόβος της λήθης μπορεί, από την άλλη, να οδηγήσει σε νοσταλγία, έναν τρόπο ωραιοποίησης και απολιτικοποίησης του παρελθόντος» (Γκαζή, 2010, σ.354). Η νοσταλγία πλαισιώνει όσα άλλοτε έλαβαν χώρο και χρόνο, κατακλύζοντας το παρόν με δημοφιλή άρθρα, θεματικές εκθέσεις, δημιουργίες ομάδων κ.ο.κ., σε βαθμό που γίνεται «ο καταλληλότερος εκφραστής της σύγχρονης δυσφορίας» (Lowenthal, 1985, σ.4).

Η παιδική ηλικία ανακαλείται εξωραϊσμένη από τον ενήλικα, το παρόν καταλαμβάνεται από ωραιοποιημένες εκδοχές ενός υποφερτού παρελθόντος ενόσω σύγχρονα ζητήματα κλονίζουν στεγανά και πεποιθήσεις. Η αναπαράσταση ή αναβίωση προγενέστερων στιγμιότυπων ικανοποιεί την ανάγκη για βιωματική εμπειρία. Μέσω αυτής, οι άνθρωποι αισθάνονται κοινωνοί των γεγονότων, προσπερνώντας πολλές φορές τη μεροληψία με την οποία ανασύρονται τα τετελεσμένα γεγονότα του παρελθόντος. Η ένταση της ανάγκης για βιωματική προσέγγιση, διακρίνεται από την κυκλικότητα που τη χαρακτηρίζει, όπως παρατηρείται στην Αναγέννηση, στο κίνημα του ρομαντισμού του 19ου αιώνα ή σε σύγχρονα δρώμενα (Lowenthal, 1985. Εικόνες 1-2).

Μεγάλο μέρος των σύγχρονων δρώμενων αναβίωσης θυμίζει την κατανάλωση μοντέλων ταύτισης εντός διαφόρων ομάδων, για την οποία μιλά ο Ντεμπόρ (1971/1986). Με όρους θεάματος και αναφορά στις εξειδικευμένες αξίες-προτιμήσεις τους, τα μέλη ενισχύουν τους δεσμούς τους και αντλούν ευχαρίστηση μέσα από φαινομενικά βιώματα.

Εικόνα 1: Στιγμιότυπο από το βικτωριανό πικ-νικ του 2017. Λαμβάνει χώρα κάθε πρώτη μέρα του μουσικού φεστιβάλ Wave Gotik Treffen που διοργανώνεται εδώ και δεκαετίες στη Λειψία (Kotov, 2017).

Εικόνα 2: Στιγμιότυπο από τα «Σύγχρονα Νέμεα» του 2016, διεθνές φεστιβάλ αναβίωσης αρχαιοελληνικών αθλητικών αγώνων, στο οποίο παραβρέθηκε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας (Πιτσιρίκος, 2016).

Παρατηρείται όμως και η χρήση των μνημείων ως σκηνικών αναβίωσης. Στην Ελλάδα συμβαίνει σε επίσημες και ανεπίσημες διοργανώσεις, με χαρακτηριστική την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Στις αναβιώσεις, είτε προέρχονται από το κράτος, είτε από μικρές ομάδες, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η χρησιμοποίηση τεχνολογιών ενσάρκωσης που υποδεικνύουν συσχετισμούς του σύγχρονου κράτους ή των ομάδων με την αρχαία ιστορία (Πλάντζος, 2016, σ.90-91). Πολλές από αυτές εγείρουν ενστάσεις, εξαιτίας της απουσίας ιστορικής τεκμηρίωσης και της διεξαγωγής με τρόπο που προκαλεί «ευτελισμό ιδεών και μνημείων, όσο και αν μια μερίδα πολιτών και φορέων εκδηλώνει τον θαυμασμό της για αυτές» (Δ. Σ. «ΗΩΣ», 2016, χ.σ.).

Η νοσταλγία εντοπίζεται και σε μουσεία που προβάλλουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής που αρχίζει και σβήνει, «όπου το παρελθόν παρουσιάζει πάντοτε πολύ μεγαλύτερη συνοχή από ό,τι συνέβη και προσφέρεται προς κατανάλωση ως “προϊόν”» (Γκαζή, 2010, σ.354).

Τόσο στην πρόσληψη του παρελθόντος, όσο και στη νοσταλγική ανασύστασή του, προκαλείται ενεργοποίηση της μνήμης των ατόμων, διαδικασία που αναλύεται στη συνέχεια.

2.2.2 Κοινωνία, μνήμη, αντι-μνήμη

Δεδομένου ότι τα συμβάντα βιώνονται με ιδιαίτερο τρόπο από κάθε άτομο, αντίστοιχα και η ατομική μνήμη εγγράφεται διαφορετικά σε καθένα από αυτά. Εμπειρίες και μνήμες που αφορούν την πλειονότητα των υποκειμένων ή μιας ομάδας συγκροτούν τη συλλογική μνήμη (Halbwachs, 1968/2013), ενώ οι ιστορικές καταγραφές εθνικών γεγονότων και μαρτυριών παρουσιάζουν ένα διευρυμένο κοινό παρελθόν, το οποίο τα άτομα σχηματοποιούν έστω και αν δεν το έχουν ζήσει, μέσω της ιστορικής μνήμης (Μαντόγλου, 2009).

Όσο στηρίζεται σε κοινά δεδομένα, η συλλογική μνήμη υποβοηθά την ανασύνθεση των ατομικών ενθυμήσεων (Halbwachs, 1968/2013). Συγχρόνως, όμως, η αναθεώρησή της (Lowenthal, 1985) και η διαμεσολάβηση από μέσα ή από επίσημες και ανεπίσημες πρακτικές τελετουργιών και μνημειοποίησης, δημιουργούν πολλαπλές εκδοχές των γεγονότων και επιδρούν στον τρόπο που τα άτομα θυμούνται (Ketelaar, 2005).

Επί της ουσίας πρόκειται για πολλαπλές «συλλογικές μνήμες», δηλαδή το σύνολο εκείνου του μέρους των αναμνήσεων που συγκεντρώνεται και διατηρείται (Ketelaar, 2005). Οι μνήμες αυτές ενεργοποιούν αντίστοιχες ομάδες. Για κάθε ομάδα, η συνοχή που της προσφέρει αποτελεί υλικό για την ταυτότητά της (Lowenthal, 1985). Η διασφάλιση αυτής της ταυτότητας, η εξυπηρέτηση των αναγκών της μα και η αποκατάστασή της, ανατροφοδοτούν τη μνήμη (Μαντόγλου, 2009, σ.24).

Έτσι, η μνήμη, αν και όχι έκδηλα πάντα, από καθαρά ατομική λειτουργία συνδέεται με τις μορφές οργάνωσης των ανθρώπων, καθώς και με το χώρο όπου διαδραματίζεται η ζωή τους. Χάρη σε αυτήν, λόγου χάρη, αναγνωρίζεται το διαγενεαλογικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία και επικυρώνεται η διάρκειά του από την κοινωνία, παρά την εναλλαγή των γενεών (Halbwachs, 1968/2013, σ.169-173).

Από ό,τι φαίνεται, η μνήμη δεν αποτελεί διαδικασία αποθήκευσης πληροφοριών αλλά «κοινωνική δραστηριότητα που περνά μέσα από το λόγο και οικοδομείται στις σχέσεις μας με τα άλλα άτομα» (Μαντόγλου, 2009, σ.17). Μπορεί να αφορά μια γενιά, μια τοπική κοινότητα, ένα έθνος ή την παγκόσμια κοινότητα (Γκαζή, 2010).

Σε περιπτώσεις που το παρελθόν είναι επώδυνο και όχι αξιομνημόνευτο, όπως, για παράδειγμα, το ναζιστικό παρελθόν, οι ομάδες επιδιώκουν ανακατασκευή του ή αποσιώπησή του (Μαντόγλου, 2009). Επομένως, «το τι θυμόμαστε και το τι ξεχνάμε,

αλλά και το *πότε* και το *πώς* θυμόμαστε καθορίζεται από κοινωνικούς κανόνες» (Γκαζή, 2010, σ.346).

Παρομοίως στην επίσημη ιστορία, όπως και στην επίσημη μνήμη, δεν συγκαταλέγονται όσοι περιθωριοποιούνται από τις συγκυρίες – ανήκουν στο «μη-τόπο», κατά τον Nietzsche (Foucault, 1977). Η λεγόμενη «παράδοση» συγκροτείται δίχως τις αποκλεισμένες ταυτότητες, οι ιστορικές αναφορές παραλείπουν ορισμένες μαρτυρίες, τα μνημεία και οι τελετές συνεισφέρουν στη δημαγωγία και αυτή η ασυνέχεια ενεργοποιεί την «αντι-μνήμη», που αντιπαραβάλλεται στις νομιμοποιημένες εκδοχές (Foucault, 1977, σ.139-151). Πολλές ομάδες, κοινωνικά αποκλεισμένες και μη, κουβαλούν μνήμες σε μεγάλο βαθμό αποσιωπημένες, αποσπασματικές, ακόμα και αντιφατικές, καθώς «προσπαθούν να καθιερώσουν τη δική τους εκδοχή του παρελθόντος, για να προωθήσουν τη δική τους ατζέντα στο παρόν» (Γκαζή, 2010, σ.348).

Το πολιτισμικό τοπίο και η κληρονομιά γενικότερα, υποστασιοποιούν τις μνήμες κάθε ομάδας, επιβεβαιώνουν την ταυτότητά της και επικυρώνουν τη νομιμότητά της, ακόμη και όταν αυτή η ταυτότητα αποτελεί απειλή για τις ηγεμονικές δυνάμεις των εθνών-κρατών ή άλλες ομάδες (Apaydin, 2015). Ως σημείο αναφοράς, ένας δρόμος ή ένα πολιτισμικό τοπίο έχει τη δική του ιστορία, που «περνά εύκολα από τη μνήμη στην καρδιά», όπως λέει γνωστό ελληνικό τραγούδι (Μητροπούλου, 1965). Έτσι, έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς εμπλέκονται οι κοινωνικές ομάδες με το πολιτισμικό τοπίο, όταν συμβαίνει αυτό.

2.2.3 Το πολιτισμικό τοπίο στο παρόν

Πολλοί ερευνητές αντιμετωπίζουν την πολιτισμική κληρονομιά ως κοινωνική διαδικασία, η οποία ενορχηστρώνεται από κοινού όσο έχει αναφορά στην κοινή εμπειρία (Growth, 2015). Τα μουσεία εκπροσωπούν ένα μέρος της κληρονομιάς, ενώ μεγάλο τμήμα της είναι τόποι της καθημερινής ζωής (Clark, 2011), πολιτισμικά τοπία που αντικατοπτρίζουν τις αξίες των ανθρώπων και μετασχηματίζονται, συμπλέοντας με τη ζωή των ανθρώπων. Οι άνθρωποι επιθυμούν να επικοινωνήσουν αυτά τα νοήματα παράγοντας και οι ίδιοι πολιτισμικό περιεχόμενο (Βαβουρανάκης, 2015). Πώς αυτό εκδηλώνεται και τι διαμορφώνει;

Συχνά η εμπειρία της τοπικής κοινωνίας (Terkenli, 2004) περιορίζεται για λόγους προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς (Carter & Grimwade, 1997), κατάσταση που επιβαρύνεται από επιπλέον μεταβολές στον αστικό ιστό, λόγω

επιχειρηματικών ή οικιστικών χρήσεων (Stevenson, 2003/2007). Εξαιτίας της ανάπτυξης των πόλεων, πολλοί βιομηχανικοί χώροι που αρχικά κτίστηκαν στα περίχωρα, 100-150 χρόνια αργότερα ανήκουν στο κέντρο της πόλης (Tosics, 2018). Απάντηση στους πολεοδομικούς περιορισμούς δίνει η επανάχρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, αν και δεν είναι βέβαιο ότι επιτυγχάνεται πάντα η κατάλληλη αναλογία μεταξύ διατήρησης και μεταβολής. Εγχώρια παραδείγματα επανάχρησης αποτελούν, ενδεικτικά, οι βιομηχανικές αποθήκες στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης (Καραβασίλη, 2005. Εικόνα 3).

Εικόνα 3: Προβλήτα Α, ένας από τους επαναχρησιμοποιούμενους χώρους στο λιμάνι Θεσσαλονίκης (Typosthes, 2015).

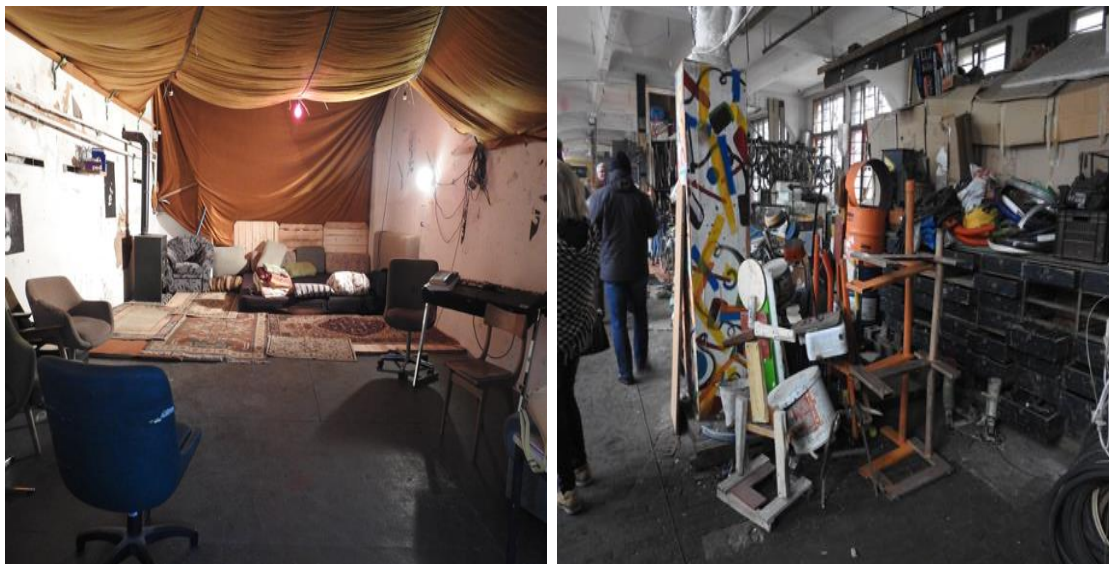
Επίσης, η προσβασιμότητα ενισχύεται από δημόσιες δραστηριότητες επανοικιοποίησης, στις οποίες η συμμετοχή των κατοίκων συχνά παράγει νέες μορφές πολιτισμικού περιεχομένου (Freeland, 2001/2005). Παρόμοιες δράσεις γίνονται και με ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς να είναι ξεκάθαρα πάντα τα κίνητρα. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, η ΜΚΟ ReMapKM της εταιρείας Oliaros, κατόχου πολλών ακινήτων στο Μεταξουργείο, διοργανώνει ανά δύο χρόνια, από το 2007, ένα διεθνές πρόγραμμα σύγχρονης τέχνης με εικαστικά έργα και εγκαταστάσεις, σε πολλά από τα ακίνητά της, αυξάνοντας το πολιτιστικό κεφάλαιο της περιοχής (Αυδίκος, 2014).

Τι γίνεται, όμως, όταν δεν υπάρχει χρηματοδότηση και αναβάλλεται η ενσωμάτωση εγκαταλελειμμένων κτηρίων στο λειτουργικό περίγυρό τους; Ορισμένες φορές η πολιτιστική δραστηριότητα προκύπτει αυθόρμητα από τα ίδια τα άτομα, δημιουργώντας αντι-χώρους (Λαμπροπούλου, 2016). Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το εργοστάσιο ποδηλάτων Rog, 7000 τ.μ., στο κέντρο της Λιουμπλιάνα, που έκλεισε το 1991. Παρά το χαρακτηρισμό του κυρίως κτηρίου, κατασκευής 19ου αιώνα, ως μνημείου βιομηχανικής κληρονομιάς και την αγορά του συγκροτήματος από το Δήμο, οι δραστηριότητες στο χώρο ήταν ελάχιστες, ώσπου καταλήφθηκε το 2006 από μια ανεπίσημη διεπιστημονική ομάδα νέων, μέρος αυτής από το τμήμα Αρχιτεκτονικής του

Πανεπιστημίου. Χωρίς βασικές υποδομές και τη βοήθεια των αρχών, δημιουργήθηκε μία από τις κύριες τοποθεσίες κουλτούρας και πολιτικού ακτιβισμού της πόλης. Οι χρήστες, με όργανο τη συνέλευση της κοινότητας και βασικό επιχείρημα το δικαίωμα στην πόλη, διοργανώνουν ανοιχτές δραστηριότητες μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που αποσκοπούν μόνο στην πολιτιστική και καλλιτεχνική χρήση των βιομηχανικών χώρων (Tosics, 2018. Εικόνες 4-9).

Εικόνες 4-5: Μέρος της πρόσοψης του εργοστασίου Rog με ενδείξεις για το παρελθόν του και η γειτνίαση του τοίχου του εργοστασίου με κατοικήσιμη ζώνη (Tosics, 2018).

Εικόνες 6-7: Χώρος για τη λογοτεχνία και φιλοσοφικές συζητήσεις και εργαστήριο επισκευής ποδηλάτων (Tosics, 2018).

Εικόνες 8-9: Χώρος αθλητικών δραστηριοτήτων και τρία μέλη της κοινότητας που εξηγούν την ιστορία του Rog στους επισκέπτες, στο κοινωνικό κέντρο (Tosics, 2018).

Οι συλλογικότητες θεωρούν κεκτημένο το δικαίωμα διαχείρισης του συγκροτήματος, έπειτα από χρόνια παραγωγής πολιτιστικού περιεχομένου δημοσίου συμφέροντος και εργασίες σε επισφαλείς συνθήκες. Όμως η δημοτική αρχή επιμένει σε σχέδια ολιστικής ανακαίνισης και υψηλών οικονομικών απαιτήσεων, με επίκεντρο τις δημιουργικές βιομηχανίες, αδιαφορώντας για το υπάρχον περιεχόμενο και τους δρώντες στο χώρο. Παρά την έλλειψη χρηματοδότησης και τις ανησυχίες της κοινότητας για πιθανή μετατόπιση της εστίασης από τους πολίτες, στους τουρίστες και τους καταναλωτές, το 2016 έγινε απόπειρα κατεδάφισης κάποιων χώρων από το Δήμο και ασκήθηκαν αγωγές σε μέλη της κοινότητας, που εκκρεμούν μέχρι σήμερα. Ο ευρωπαϊκός φορέας URBACT, ο οποίος εντάσσεται στην κοινοτική πρωτοβουλία URBAN για τη βιώσιμη ολοκληρωμένη αστική ανάπτυξη, προτείνει από κοινού λύσεις, σε περιπτώσεις αντιπαράθεσεων μεταξύ καλλιτεχνικών-πολιτιστικών καταλήψεων και δημοτικών αρχών. Παγκοσμίως γνωστά παραδείγματα είναι τα κτίσματα του 19ου αιώνα *Rote Flora* στο Αμβούργο και *59 Rivoli* στο Παρίσι, που πλέον λειτουργούν με θεσμοθετημένες κοινοτικές-πολιτισμικές χρήσεις (Tosics, 2018).

Εγγώριο παράδειγμα διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς με πρωτοβουλία της κοινότητας, αποτελεί το Τεχνολογικό Επιστημονικό Πάρκο Λαυρίου. Με το κλείσιμο της Ελληνικής Μεταλλουργικής-Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρίου τη δεκαετία του '90, η οποία ήταν συνέχεια της Γαλλικής Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρίου, οι πρώην εργαζόμενοι επιχείρησαν να διασώσουν το αρχείο και μηχανήματα του 19ου αιώνα, για να κρατήσουν την ιστορία – όπως τονίζουν οι ίδιοι. Αν και χρειάστηκε η επέμβαση της αστυνομίας για να ολοκληρωθεί η εκποίηση, οι εργαζόμενοι δεν

πτοήθηκαν. Στη συνεδρίαση του Υπουργείου Πολιτισμού για το μέλλον του συγκροτήματος, ένα μέλος της επιτροπής εργαζομένων κατάφερε να αποτρέψει την ιδιωτικοποίηση του συγκροτήματος, λέγοντας:

«εκεί δούλεψε η γιαγιά μου, ο παππούς μου, ο πατέρας μου, εγώ... Έχω δυο παιδιά σήμερα. Όταν αυτά τα παιδιά περπατάνε σ' αυτόν το χώρο και τα δουν γκρεμισμένα, τι θα πω εγώ στα παιδιά μου; Θα μου πουν, γιατί, ρε πατέρα, τα άφησες;» (B.B.E.M, 2014, σ.107).

Η ισχυρή σχέση των πρώην εργαζομένων με το παρελθόν της εταιρείας, αντί να παραβλεφθεί, αξιοποιήθηκε από το Βιοτεχνικό-Βιομηχανικό Εκπαιδευτικό Μουσείο Λαυρίου και πλέον συμβάλλουν με τις προφορικές μαρτυρίες τους στις δραστηριότητες του μουσείου (B.B.E.M, χ.χ.).

Οι Mitchell & Bugey (2000) υπογραμμίζουν τη σημασία της κοινωνικής συμμετοχής στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση πολιτισμικών προγραμμάτων. Η συμβολή των ατόμων και των κοινοτήτων είναι σπουδαία για τη δημιουργία πολιτικών υποστηρικτικών προς τα πολιτισμικά τοπία και την κληρονομιά (Clark, 2011), ενώ αποκτά και πρακτικές προεκτάσεις. Χάρη στις νέες τεχνολογίες διευκολύνεται η δημιουργία διαδικτυακών ομάδων, όπως η ελληνική ομάδα Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής-ΒΙ.Δ.Α., με σκοπό τη συστηματική καταγραφή της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς, τη συνεισφορά στην έρευνα (Εικόνα 10), καθώς και την ευαισθητοποίηση του κοινού (ΒΙ.Δ.Α., 2017).

Εικόνα 10: Διαδραστικός χάρτης της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς από την ομάδα ΒΙ.Δ.Α. (ΒΙ.Δ.Α., 2017).

Μία ακόμη μορφή ενσωμάτωσης της πολιτισμικής κληρονομιάς στον κοινωνικό βίο αφορά συνήθως τις χρήσεις ιδιωτών και σπανιότερα χρήσεις ανοιχτές στο κοινό, όπως φεστιβάλ ή εκδηλώσεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους κατά την πανσέληνο του Αυγούστου. Η ιδιωτική χρήση είναι διαδεδομένη πρακτική που

επιφέρει οικονομικά κέρδη για την κάλυψη του κόστους διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς, έστω και αν δεν αντικατοπτρίζει πάντα τις αξίες της κληρονομιάς (Carter & Grimwade, 1997). Σχετικά παραδείγματα στην Ελλάδα υπάρχουν πολλά και προκαλούν ποικιλία αντιδράσεων. Για παράδειγμα, η επίδειξη μόδας διάσημου σχεδιαστή στο Ηρώδειο το 1998 υποστηρίχθηκε από τον τότε Υπουργό Πολιτισμού ως μουσικοχορευτική εκδήλωση που συνδέεται με τον πολιτισμό μέσω της αισθητικής (Βλαβιανού, 1998), ενώ η γαμήλια δεξίωση στο θωρηκτό «Αβέρωφ» το 2010 έγινε αιτία απόλυσης του διευθυντή του (Μπαλάσκας, 2010).

Τόσο στις θεσμικές διατάξεις όσο και στις διεθνείς συστάσεις, γίνεται λόγος για την ανταποδοτική σχέση μεταξύ προστασίας-συντήρησης των πολιτισμικών καταλοίπων και της ωφέλειας της κοινωνίας. Πώς, όμως, αποτυπώνεται αυτή η ανταποδοτική σχέση και μέσω ποιων χρήσεων; Συνήθως οι πολιτικές διαχείρισης μεριμνούν μερικώς ή καθόλου για την δημιουργία νέων αξιών διαμέσου της πολιτισμικής κληρονομιάς (Inahata, 2017). Αν και σημαντική, η συμβολή των ατόμων και των ομάδων, άλλοτε επιτρέπεται και άλλοτε αποκλείεται, αναλόγως με τις επίσημες πολιτικές. Ο διάλογος μεταξύ κοινοτήτων, φορολογούμενων πολιτών, ακαδημαϊκών, επενδυτών και κράτους για την πολιτιστική διαχείριση, συμβαίνει σε ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες. Παράλληλα όμως ανοίγει τον δρόμο στην αξιολόγηση της πολιτισμικής κληρονομιάς (Carver, 1996).

2.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως προϊόν

Στις ενότητες 1.2, 1.3, 2.1 αναφέρεται συχνά η διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής κληρονομιάς. Το πολιτισμικό τοπίο, το οποίο αποτελεί μέρος της, νοηματοδοτείται και διαμορφώνεται από τον άνθρωπο ατομικά και συλλογικά, «σύμφωνα με τα μέσα και τις εκάστοτε επιδιώξεις του» (Τερκενλή, 1996, σ.18). Πώς, όμως, υφίσταται ως προϊόν και σύμφωνα με ποια μέσα και επιδιώξεις; Αφενός το πολιτισμικό τοπίο φέρει γνωρίσματα με ιστορική, αισθητική και επιστημονική αξία, αφετέρου το διακύβευμα της λειτουργικής του ενότητας στον παρόντα τόπο και χρόνο προτάσσει διάφορες χρήσεις που το συνδέουν με το άμεσο κοινωνικοπολιτισμικό, πολιτικό, πολεοδομικό, μα και οικονομικό περιβάλλον.

Παρότι η συμπερίληψη της οικονομικής αξίας συνιστά πηγή διαφωνιών για πολλούς μελετητές, αναγνωρίζεται ευρέως ότι η πολιτισμική κληρονομιά εκτός από πόλος έλξης επισκεπτών, αποτελεί διαφήμιση του τόπου, δημιουργεί θέσεις εργασίας

και εισροή κεφαλαίου στην τοπική οικονομία (Mergos & Patsavos, 2017. Εικόνα 11). Εξαιτίας δε των περιορισμένων πόρων, η διαχείρισή της δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις οικονομικές συνιστώσες που καθιστούν εφικτή ή όχι τη διατήρησή της (Navrud & Ready, 2002).

Εικόνα 11: Τα ερευνητικά δεδομένα του 2015 για την πόλη Ribe της Δανίας δείχνουν πώς επιδρά η αρχιτεκτονική κληρονομιά στην καθημερινή ζωή των κατοίκων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι αποτέλεσε λόγο επίσκεψης της πόλης για τα 2/3 των τουριστών, ενώ χάρη σε αυτή εργάστηκαν 136 περισσότεροι άνθρωποι και προστέθηκαν στα ετήσια έσοδα των επιχειρήσεων 96 εκατομμύρια δανέζικες λίρες. Συγχρόνως, όμως, ήταν αιτία αύξησης 30% στις τιμές πώλησης διατηρητέων μονοκατοικιών και 15% στις τιμές κατοικιών σε περιοχές όπου τουλάχιστον το 15% αποτελείται από διατηρητέα κτήρια (Realdania & Incentive, 2015).

Με αυτό το σκεπτικό, το ευρωπαϊκό αναπτυξιακό μοντέλο επιδιώκει να συγκεράσει τις έννοιες «αλληλεγγύη» και «αγορά» (Economic and Social Consultative Assembly, 1993). Αναπτύσσεται συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, την πολιτισμική κληρονομιά στις στρατηγικές βιώσιμης ανάπτυξης, όπως αποτυπώνεται στο πρόγραμμα «Ευρώπη 2020» (Mergos & Patsavos, 2017) και στην «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο», στο υποκεφάλαιο 1.3. Οι κεντρικές πολιτικές και οι διεθνείς συγκυρίες δημιουργούν επιμέρους εκφάνσεις του πολιτισμικού τοπίου, που συνοψίζονται παρακάτω.

2.2.1 Το πολιτισμικό τοπίο ως εκπαιδευτικό προϊόν

Από τα τέλη του 20ού αιώνα, άρχισαν να εντάσσονται βιωματικά προγράμματα για το παρελθόν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στην Ελλάδα η σύστασή τους αναπτύσσεται κυρίως στο πλαίσιο της μη τυπικής εκπαίδευσης, από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Παιδείας, τα μουσεία και λοιπούς φορείς (Νικονάνου & Κασβίκης, 2008).

Σποραδικά, γίνονται και δραστηριότητες ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολικής τάξης, που συνεισφέρουν στην ενεργή οικοδόμηση της γνώσης. Δραστηριότητες δηλαδή που επιχειρούν να συνδυάσουν την τοπική ιστορία με στοιχεία της καθημερινής ζωής μέσα από την αναζήτηση πηγών, πέρα από την βιβλιοκεντρική διδασκαλία της ιστορίας. Μέσω των δραστηριοτήτων αυτών δίνεται σημασία στην ανακάλυψη της ιστορίας από τους μαθητές, έναντι της επίσημης ιστορίας του συγκεντρωτικού έθνους-κράτους (Ρεπούση, 2000).

Το πολιτισμικό τοπίο, ως εξωτερικός, διαφοροποιημένος διδακτικός χώρος, είναι πλούσιο σε ερεθίσματα για άντληση γνώσεων. Η επιμέρους διάκρισή του σε κατηγορίες όπως μνημείο, δημόσιο κτήριο ή ερείπιο κτίσματος, εκτός της πολυπλοκότητας, αναδεικνύει ουσιαστικά ζητήματα που αφορούν το πώς οριοθετούνται όσα περιλαμβάνει η κάθε κατηγορία. Στο τοπίο δεν αφαιρείται το συγκεκριμένο όπως συμβαίνει στο έκθεμα ενός μουσείου. Καθώς, όμως, αναδιαμορφώνονται οι όψεις του στην πάροδο του χρόνου, το πολιτισμικό τοπίο, όπως και το μουσειακό έκθεμα, γίνεται αντιληπτό χάρη στο «επεξηγηματικό κείμενο», δηλαδή τις σχετικές κοινωνικοπολιτισμικές, ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές αναφορές που θα επιτρέψουν τις συνδέσεις με τα στοιχεία που διασώζει. Για παράδειγμα, η χωροθεσία των κατοικιών και των χώρων εργασίας φανερώνει την κοινωνική οργάνωση του τοπίου. Χωρίς να αποτελούν συγκροτημένη ερμηνεία, οι αποσπασματικές υλικές μαρτυρίες του τοπίου συνήθως αντικατοπτρίζουν ποικίλες και ετερόκλητες πτυχές του παρελθόντος και όχι κάποια επίσημη αφήγηση. Παρότι μοιάζει ιδεολογικά ουδέτερος χώρος, το τοπίο είναι χώρος διαμεσολαβημένος από τις επιδράσεις συνθηκών του χθες και του σήμερα (Κασβίκης & Ανδρέου, 2008, σ.125-131), οπότε, απαραίτητη προϋπόθεση για να καθίσταται «ορατό» είναι η κατάλληλη κατάρτιση των εκπαιδευτικών.

Η έρευνα των Στεφάνου, Αθανασιάδη & Στέφου (2013) δείχνει μια γενικότερη δυσκολία των εκπαιδευτικών στην πρόσληψη της πολιτισμικής κληρονομιάς ως ζωτικού στοιχείου της πραγματικότητας, ενώ, άλλοι διακρίνουν τη μέχρι πρόσφατα εδραιωμένη προσέγγισή της ως παλίμψηστου (Θέμελης, 2008). Ο σεβασμός προς την

πολιτισμική κληρονομιά συνοδεύεται από αγκυλώσεις και αποφυγή των αντιθέσεων που ενίοτε αυτή εκφράζει. Σε αυτό το όχι τόσο δυναμικό πλαίσιο, οι εκπαιδευτικές αξίες της πολιτισμικής κληρονομιάς δεν αναγνωρίζονται ιδιαίτερα, ενώ επίσης παραβλέπεται η σύνδεσή της με την οικονομία, μέσω τουρισμού.

2.2.2 Το πολιτισμικό τοπίο ως τουριστικό προϊόν

Ο τουρισμός, ο οποίος προέκυψε ως λέξη από τις *μεγάλες περιηγήσεις* (*grand tour*) των αριστοκρατών της Δύσης (Towner, 1985), αναπτύχθηκε «από ελιτιστική επιδίωξη σε βασική ανάγκη αναψυχής των μαζών, και αναμφισβήτητα η μεγαλύτερη πηγή απασχόλησης στον κόσμο» (Richards, 1996, σ.13), κατά τη δεκαετία 1970 και έπειτα. Συνέπεια της έντασής του είναι η δημιουργία εθνικών και διεθνικών στρατηγικών πολιτικών που σχετίζονται με την οικονομία, τις υποδομές, τις μεταφορές, αλλά και την πολιτισμική κληρονομιά. Η σύνδεση πολιτισμού και τουρισμού αποτυπώνεται στη φράση του διευθυντή του ICOMOS το 1994: «ο πολιτισμός και ο τουρισμός είναι προορισμένοι μια και για πάντα να είναι μαζί» (Richards, 1996, σ.17).

Μέσω του τουρισμού η πολιτισμική κληρονομιά ενσωματώνεται στον οικονομικό τομέα και αντιμετωπίζεται ως πολιτιστικός πόρος ή «εθνικό προϊόν» (Robinson & Smith, 2005, σ.2) «σε μια νέα, ολοένα και πιο ανταγωνιστική αγορά, όπου η παραγωγή καθοδηγεί την κατανάλωση» (Καραβασίλη, 2005, σ.3). Συμβάλλει στην ανάδειξη άγνωστων τοποθεσιών και επιμηκύνει την τουριστική περίοδο, ειδικότερα σε χώρες όπως η Ελλάδα με πλούσια πολιτισμικά κατάλοιπα (Kalogeropoulou, 1996).

Θετικά αποτελέσματα της άνθησης του τουρισμού αποτελούν η αναγνώριση νέων διαστάσεων της κληρονομιάς, όπως η κτηριακή ή η βιομηχανική (Καραβασίλη, 2005) και η ανάδειξή τους, η διοργάνωση σεμιναρίων και φεστιβάλ (Karagiannis, 2013), καθώς και η δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών. Πρόκειται για θεματικές επισκέψεις που σχεδιάζονται επιλεκτικά ως προς τη μεθοδολογία, το πλαίσιο και το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Στοχεύουν με δημιουργικό τρόπο να παρέχουν επιστημονικές γνώσεις και να ευαισθητοποιήσουν το κοινό για τους λόγους προστασίας των μνημείων-τόπων επίσκεψης, στο πλαίσιο μιας δραστηριότητας αναψυχής (Καραβασίλη & Μικελάκης, 1999).

Με στόχο την τουριστική αξιοποίηση προάγεται και η προστασία οικιστικών συνόλων, συνήθως μέσω αναπαραστατικής αποκατάστασης. Η οργάνωση του χώρου είναι κρίσιμη σε τέτοιες περιπτώσεις. Λόγω της οικονομικής εστίασης σε ολοένα

αυξανόμενες υπηρεσίες, τα τοπία, αντί να σχεδιάζονται σύμφωνα με τα τοπικά κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα (Κιουσοπούλου, 2011), μετατρέπονται εύκολα σε θεματικά περιβάλλοντα προς κατανάλωση, σε βαθμό που γίνεται λόγος για «ντισινεϋοποίηση» των περιοχών (Bryman, 1999).

Οι αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού εντοπίζονται εύκολα σε επιβαρυντικές επενδύσεις και δραστηριότητες που εμπορευματοποιούν τα τοπία και τα απαξιώνουν στα μάτια των κατοίκων, ως αιτίες υποβάθμισης της καθημερινής τους ζωής (Karagiannis, 2013). Όμως πολλές από τις συνέπειές του δεν είναι πάντοτε μονοσήμαντες (Kreag, 2001). Για παράδειγμα η επαφή με άτομα διαφορετικής κουλτούρας μπορεί να έχει θετική επίδραση στην κατανόηση των φύλων (Kreag, 2001), να αποδιαρθρώσει την καλλιτεχνική παράδοση μιας κοινότητας για χάρη της ζήτησης (Freeland, 2001/2005) ή να διευρύνει τον εκδημοκρατισμό εξαιτίας της συμμετοχής περισσότερων δρώντων (συλλογικότητες, ΜΚΟ) στην πολιτιστική διαχείριση (Bell, 2017).

Ωστόσο, οι νεοφιλελεύθερες παγκόσμιες πολιτικές δεν εκτιμούν τόσο τις ποικίλες επιδράσεις της πολιτισμικής κληρονομιάς, όσο την τουριστική ανάπτυξη που μπορεί να εγγυηθεί (Araydin, 2015). Εκτός από οικονομικά εύρωστες ομάδες τουριστών (Smith, 2006), τα πολιτισμικά τοπία έλκουν και οικονομικά εύρωστες ομάδες κατοίκων, με πιθανό παρεπόμενο τον «εξευγενισμό» των τοποθεσιών (Zukin, 1987), όπως αναλύεται παρακάτω.

2.2.3 Πολιτισμικό τοπίο: προϊόν εξευγενισμού ή βιώσιμης ανάπτυξης

Όσο σημειώνονται ελλείψεις σε οικονομικούς, τεχνολογικούς και οικονομικούς πόρους για τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς (Ζερβάκη, 2010), η σχέση της με την αγορά αυξάνεται (Harvey, 2001). Πόλεις, περιφέρειες και έθνη επενδύουν στην πρόσθετη αξία του πολιτισμικού τοπίου, διαφοροποιώντας τη θέση τους στον παγκόσμιο περιβάλλον (Mergos, 2017). Το αποτέλεσμα του αυξημένου ανταγωνισμού είναι διττό. Αφενός οδηγεί στην ανάδειξη ποικίλων και ιδιαίτερων τοπίων, αφετέρου, ακολουθώντας την κερδοφορία, αναπαράγει ήδη γνωστά μοτίβα αυξάνοντας τη σχετική ομοιογένεια παγκοσμίως (Harvey, 1989). Υπό τέτοιες συνθήκες, η στερεοτυπική (ανα)παραγωγή της τοπικής κουλτούρας (Kalogeropoulou, 1996) συνιστά «μεταμφιεσμένη αφομοίωσή της από το παγκόσμιο» (Stevenson, 2003/2007, σ.145).

Συγκεντρώσεις πολιτισμικών, εκπαιδευτικών και εμπορικών στοιχείων συνθέτουν την κοσμοπολίτικη αστικοποίηση (Easterling, 2014) των λεγόμενων

«παγκόσμιων πόλεων», οι οποίες εξαπλώνονται μέσω ενός διασυνοριακού δικτύου πόλεων (Σάσεν, 2007/2011, σ.52). Εντός τους δημιουργούνται ζώνες τοποθεσιών που, αναλόγως με τα κίνητρα, λειτουργούν ως νομικά και οικονομικά μέσα, ανασυνθέτοντας το κοινωνικό και πολιτισμικό μωσαϊκό των περιοχών αυτών. Συχνά παρατηρείται χειραγώγηση των επιχειρήσεων και χαλαρότητα ή απαλλαγές στις νομικές απαιτήσεις, για διευκόλυνση της παγκόσμιας αγοράς (Easterling, 2014).

Οι συνθήκες παγκοσμιοποίησης δεν ευνοούν μόνο τη συσσώρευση πλούτου και εξουσίας ή την ομοιόμορφη κουλτούρα, αλλά και τη διασύνδεση πολιτιστικών πρωτοβουλιών διεθνώς και τοπικά, δημιουργώντας νέα πεδία συνεργασίας (Di Giovine, 2010), όπως το θεσμό της Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Οι ευκαιρίες που αναδύονται μπορούν να συμβάλλουν στην αειφόρο ανάπτυξη των τοπίων (Porfirio, Hassid & Carrilho, 2017), όμως η βιβλιογραφία δείχνει ότι μέχρι τώρα δεν κυριαρχεί αυτή η στόχευση.

Η ανάδειξη του πολιτιστικού κεφαλαίου του τοπίου (Harvey, 1989) οδηγεί σε πρακτικές ιστορικής διατήρησής του. Συνήθως αυτές συνοδεύονται από οικονομική αναδιάρθρωση του ευρύτερου περιβάλλοντος, καθώς και εγκατάσταση ατόμων της μεσαίας αστικής τάξης (Zukin, 1987) που επιδιώκουν να απολαμβάνουν το πολιτιστικό κεφάλαιο του τοπίου και ταυτόχρονα να αισθάνονται μέρος του, λόγω της χωρικής τους σχέσης (Bourdieu, 1984). Ο εξευγενισμός της περιοχής συνεπάγεται τη διάχυση της ομοιομορφίας λόγω σχέσεων ζήτησης-κατανάλωσης (Zukin, 1987). Συνήθως επιταχύνεται εξαιτίας της τάσης για διαχείριση του τοπίου με τρόπους που αμβλύνουν τυχόν στοιχεία ασυμφωνίας, παραβλέποντας ότι και αυτά ανήκουν στα εγγενή ποιοτικά του χαρακτηριστικά. Η αναγνώριση της ποικιλομορφίας του πολιτισμικού τοπίου είναι ουσιαστικής σημασίας, γιατί μέσω αυτής θα συσταθούν βιώσιμες πολιτικές με σεβασμό προς τα συστατικά του (Smith, 2006).

Στην Ελλάδα η ραγδαία τουριστική ανάπτυξη σε συνδυασμό με κερδοσκοπικές τάσεις, αυθαιρεσίες και ολιγωρία των αρχών, ενισχύουν την «εγκληματικά απροβλεπτή» σχέση του ανθρώπου με το τοπίο, για το πλατύ κοινό (Τερκενλή 1996, σ.47). Οι συνέπειες φαίνονται στον υψηλό βαθμό αλλοίωσης, αν όχι απώλειας, των ελληνικών τοπίων, καθώς τέτοιου τύπου πρακτικές υποβοηθούν λανθάνουσες νοοτροπίες (Terkenli, 2011). Η σύλληψη, για παράδειγμα, του δημάρχου της Αρχαίας Ολυμπίας, τοποθεσίας Παγκόσμιας Κληρονομιάς, για παράνομη ρίψη απορριμμάτων στην κοίτη του Αλφειού ποταμού το 2014 (Νοδάρης, 2014), επιβεβαιώνει τα παραπάνω. Συνεπώς,

η διαχείριση εκ μέρους των τοπικών αρχών μπορεί να αναδείξει τα πολιτισμικά τοπία (Howard & Jenny-Zarmati, 1993) ή και να τα υποβαθμίσει.

Στην περιορισμένη εμπειρία της τοπικής κοινωνίας (Terkenli, 2004), μήπως προστίθεται ένα σύνολο νέων περιορισμών που πλαισιώνει την πολιτισμική κληρονομιά και τα τοπία; Και αν ναι, από ποιους και για ποιους;

2. 3 Το πολιτισμικό τοπίο ως κατασκευή

Αν ο πολιτισμός είναι η διαμορφώτρια δύναμη (Καρτάλης, 2016) των αξιών του ανθρώπου, θα ήταν σκόπιμο να εξεταστεί εδώ το αν οι αξίες (ή μη αξίες) των ανθρώπων είναι διαμορφώτριες ή αποδιοργανωτικές δυνάμεις του πολιτισμού.

Με την ίδρυση των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα, η ιστορία εργαλειοποιήθηκε (Balibar, 1990), παραδόσεις επινοήθηκαν (Hobsbawm & Ranger, 1983) και η πρώιμη αρχαιολογία συντάχθηκε στον κοινό σκοπό της παραγωγής αλλά και προώθησης της εθνικής ταυτότητας (Χαμηλάκης 2007/2012). Αν και η άποψη περί καθολικότητας της ιστορίας αμφισβητήθηκε (Nietzsche, 1874/1993), ωστόσο ενσταλάχθηκε στην ιδέα της πολιτισμικής κληρονομιάς. Χρειάστηκαν αιώνες ανακατατάξεων (Falser, 2015) για την αντικατάσταση της ενιαίας άποψης του πολιτισμού από μια πληθώρα πολιτισμών που προσδιορίζονται σε συγκεκριμένα χωροχρονικά συγκείμενα (Cosgrove & Jackson, 1987).

Στην πορεία αυτή, η διαχρονία των πολιτισμών, παρά την ασυνέχεια σε πλήθος υλικών και άυλων γνωρισμάτων (Πλάντζος, 2016), συσχετίστηκε με αποικιοκρατικά και εθνικά «καθεστώτα αλήθειας⁷» που αυτοπαρουσιάζονται ως οικουμενικά και φυσικοποιούνται (Χαμηλάκης 2007/2012). Μέσω αυτών, διαμορφώθηκαν πρότυπα προστασίας των μνημείων τα οποία προπαγανδίζουν μια συλλογική ταυτότητα (Falser, 2015).

«Κάθε άσκηση δύναμης, συνοδεύεται από ένα λόγο που αποβλέπει στη νομιμοποίηση της δύναμης εκείνου που την ασκεί» (Bourdieu, 1973/1990, σ.6). Με αυτήν την παραδοχή, πλέον αναγνωρίζεται η διαφοροποίηση της ιστορίας μεταξύ αδυνάτων και δυνατών (Foucault, 1997/2002) και η καταστροφή πολιτισμικών ιχνών λόγω αποκάθαρσης του παρελθόντος για τη συγκρότηση ταυτότητας (Χαμηλάκης, 2007/2012) ή την εξάλειψή της (Doumas, 1998).

⁷ Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Foucault (1980) στο C. Gordon (ed.), *Power/Knowledge* (Χαμηλάκης, 2007/2012).

Αντιστοίχως, η ιστορική ερμηνεία των πολιτισμικών καταλοίπων αντιμετωπίζεται ως στρατηγική αφήγησης. Δηλαδή τοποθετεί τα δεδομένα σε μια αλληλουχία, προσδίδοντάς τους νόημα «το οποίο είναι βέβαιο ότι δεν περιέχουν εξαρχής, τουλάχιστον όχι εγγεγραμμένο ως σταθερή ιδιότητα την οποία μπορούμε να αναγνωρίσουμε εξωτερικά» (Κωτσάκης, 2008, σ.45).

Το πλαίσιο της πολιτισμικής κληρονομιάς απασχολεί αρκετούς μελετητές, εγείροντας προβληματισμούς. Η δυτικοκεντρική επίδραση στην οριοθέτηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς και οι τρόποι διαχείρισης που συχνά προωθούν μια συναινετική εκδοχή της, προκαλούν αμφισβήτηση στην αποκαλούμενη «οικουμενική» της αξία (Smith, 2006). Αμφιλεγόμενες παραδόσεις, όπως, για παράδειγμα, οι ταυρομαχίες, καθιστούν εμφανή τη σχετικότητα των αξιών της πολιτισμικής κληρονομιάς (Buckland, 2013). Παράλληλα, η αδιάκοπη μνημειοποίηση (Harrison, 2013) καταδεικνύεται ως ιδίωμα «του μοντέρνου δυτικού κόσμου» (Holtorf, 1998, σ.2), θυμίζοντας τον Nietzsche (1874/1993, σ.33) που είχε γράψει ότι μια τέτοια στάση προτρέπει το νεκρό να θάψει το ζωντανό.

Ο Foucault (1997/2002), αναλύοντας τέτοιες στάσεις, μιλά για παράπλευρο και συνεχή έλεγχο της εξουσίας μέσω βιοπολιτικής· ενός συνόλου μηχανισμών που δεν αποσκοπεί στην πειθαρχία, αλλά στη ρύθμιση της ζωής και του θανάτου του ανθρώπινου είδους (σ.302-304). Ο Agamben (2009, σ.14) προσθέτει ότι πρόκειται για οτιδήποτε μπορεί «να καθορίζει, να αναστέλλει, να μορφοποιεί, να ελέγχει ή να εξασφαλίζει χειρονομίες, συμπεριφορές, απόψεις ή λόγια των έμβιων όντων».

Σύγχρονες μελέτες εξετάζουν την πολιτισμική κληρονομιά (Harrison, 2013) και την αρχαιολογία υπό το πρίσμα βιοπολιτικής εργαλειοποίησης (Πλάντζος, 2016). Ο πολιτισμός ως ιδεώδες που υπερασπίζει κανείς με τη ζωή του ή ως επιβεβαίωση εθνικού εξαιρετισμού, αποβαίνει ρυθμιστικός στη διάθεση των κοινωνικών σωμάτων (Πλάντζος, 2016). Όμως η εργαλειοποίησή του εντοπίζεται και αλλού.

Η μέχρι πρότινος άσπιλη εικόνα του πολιτισμού ως δικαιώματος, μακριά από οποιαδήποτε σύνδεση με το χρήμα (Ζορμπά, 2014), νομιμοποιεί πρακτικές διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, ασχέτως αν έχουν ελλιπή σχεδιασμό και αδυνατούν να ωφελούν κοινωνικά, πολιτιστικά και οικονομικά τις κοινότητες στις οποίες εφαρμόζονται (Coben, 2015, σ.835).

Ο καθορισμός επιλεκτικών πολιτικών διαχείρισης (Buckland, 2013) και η «εξυγίανση» της ιστορίας για χάρη του τουρισμού υπονομεύουν την πολιτιστική

δημιουργικότητα και ενθαρρύνουν την αντιδραστική νοσταλγία (Smith, 2006, σ.40), ενώ παράλληλα εγκαλούν τους σύγχρονους κατοίκους πολιτισμικών τοπίων να συμμορφωθούν στις εκάστοτε απαιτήσεις. Παρεπόμενη είναι η δυσαρέσκεια των ατόμων σε πολλές περιοχές όπου υφίστανται οι ίδιοι περιορισμοί με εκείνους σε πιο προβεβλημένες περιοχές, δίχως τα αντίστοιχα οφέλη. Στη Γόρτυνα, για παράδειγμα, που, ενώ ήταν η ρωμαϊκή πρωτεύουσα της Κρήτης, δεν έχει αντίστοιχη προβολή και τουρισμό με τους «μινωικούς» αρχαιολογικούς χώρους της γειτονικής Φαιστού, υπάρχει η αίσθηση πως το κράτος δεν πράττει αρκετά (Χαμηλάκης, 2007/2012, σ.62). Το ίδιο, αλλά για λόγους αδιαφορίας προς τα αιτήματά τους, μπορεί να θεωρούν και κινηματικές δράσεις κατοίκων, όπως η Επιτροπή Κατοίκων Ακαδημίας Πλάτωνος ή η Πρωτοβουλία Κατοίκων Μετσ. Από την άλλη, η Κίνηση Κατοίκων Φιλοπάππου – που αντιτίθεται στην κήρυξη του Λόφου και των γύρω περιοχών ως οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου – μιλά για υπερβάλλοντα ζήλο της πολιτείας και «υπερπροστασία» των μνημείων, φοβούμενη ότι ένα περιαστικό τοπίο αναψυχής θα μετατραπεί «σε αποστειρωμένο αρχαιολογικό χώρο» (Πλάντζος, 2018, σ.106).

Σχήματα και στρατηγικές εξουσίας μεταξύ ατόμων και πολιτισμικής κληρονομιάς εναλλάσσονται σε διάφορες κλίμακες (Harrison, 2013) «για τον έλεγχο των αφηγημάτων δια των οποίων ορίζεται το παρελθόν και ελέγχεται το παρόν» (Πλάντζος, 2017, σ.122).

Ορισμένοι, προωθώντας την πολιτική τους ατζέντα, υποβιβάζουν την κληρονομιά, ενώ άλλοι τη θεωρούν ελιτιστική συνδήλωση Clark (2011). Για κάποιους, η καταστροφή της διαγράφει το υλικό παρελθόν της κοινότητας, και καθιερώνει τον ηγεμονικό έλεγχο (Clark, 2011), ενώ η οικειοποίησή της, προκαλεί ρωγμές στο επίσημο αφήγημα (Πλάντζος, 2016). Ορισμένοι, επικαλούνται το εθνικό φαντασιακό σε αντιδιαστολή με τον Άλλο (Χαμηλάκης, 2007/2012) προτάσσοντας την πολιτισμική κληρονομιά ως μέσο διαφοροποίησης (Balibar, 2012), ενώ άλλοι, προσπαθούν να αναπτύξουν «αυτοσχέδιες στρατηγικές “αντίστασης”» στην αυθεντία της (Πλάντζος, 2018, σ.101).

«Τα πλαίσια είναι σημαντικά, όχι μόνο επειδή ενσωματώνουν συγκεκριμένα φαινόμενα σε γενικότερες ιστορικές συνθήκες, αλλά επειδή και τα ίδια αλλάζουν τόσο με χρονική έννοια όσο και με την κοινωνική και πολιτική ισχύ τους ως ερμηνευτικά πλαίσια δράσεων και γεγονότων» (Robinson & Smith, 2005, σ.1). Με αυτήν την παραδοχή, και με τη συμβολή της βιβλιογραφίας, εξετάζεται η μελέτη περίπτωσης που ακολουθεί.

3. Μελέτη περίπτωσης κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη

3.1 Προφίλ Ακαδημίας Πλάτωνος

«Τα τοπία τείνουν να είναι απατηλά... Κάποιες φορές ένα τοπίο φαίνεται να μην αποτελεί τόσο το υπόβαθρο της ζωής των κατοίκων του, όσο μια κουρτίνα πίσω από την οποία λαμβάνουν χώρα οι αγώνες τους, τα κατορθώματά τους και τα ατυχήματά τους. Για όσους, μαζί με τους κατοίκους, βρίσκονται πίσω από την κουρτίνα, τα ορόσημα παύουν να είναι μόνο γεωγραφικά και γίνονται επίσης βιογραφικά και προσωπικά» (Berger, 1967, σ.13 & σ.16).

Αν και αναφέρθηκε ήδη η συμβολή του τουρισμού στην εμφάνιση των πολιτιστικών διαδρομών (ενότητα 2.2.2), ας σημειωθεί ότι γίνονται αντίστοιχες, ανοιχτές στο κοινό πρωτοβουλίες, οι οποίες αποσκοπούν στο να τραβήξουν την κουρτίνα των τοπίων, καθιστώντας τα ενεργά, «ομιλούντα». Μια αντίστοιχη πρωτοβουλία αποτελούν και πολιτιστικοί περίπατοι από φορείς και συλλογικότητες, όπως ο αρχιτεκτονικός περίπατος που πραγματοποίησε το Εργαστήριο του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, στις 19 Μαΐου 2018, με θέμα «Διαδρομές της αρχιτεκτονικής από τις απαρχές του Μοντερνισμού έως σήμερα στην Αττική»⁸ στην Ακαδημία Πλάτωνος (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2018).

Στον περίπατο αυτό μπορούσε κανείς να μάθει πολλά για την περιοχή των περίπου 1880 στρεμμάτων, την οποία, σήμερα, περιστοιχίζουν οδικές αρτηρίες ταχείας κυκλοφορίας (Κηφισού-ΒΔ, Λένορμαν-ΒΑ, Αθηνών-ΝΔ, Κωνσταντινουπόλεως-ΝΑ) και σιδηροδρομική γραμμή, αποκόπτοντάς την από τις γειτονικές συνοικίες (Κολωνός, Βοτανικός) και δήμους (Περιστερί). Από την αρχαιότητα μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, αρχαία κείμενα, γραπτά περιηγητών και χαλκογραφίες του 18ου-19ου αιώνα περιγράφουν την Ακαδημία Πλάτωνος ως εύφορο και ειδυλλιακό τμήμα της κοιλάδας του Κηφισού. Μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους και προτού οριστικοποιηθεί η θέση των ανακτόρων, πολλές εύπορες οικογένειες αγόρασαν γη στην περιοχή και ανήγειραν κατοικίες. Πίστευαν ότι η τοποθεσία όπου άλλοτε υπήρξε η Σχολή του Πλάτωνα, το Ιερό Άλσος και το Δημόσιο Σήμα – δηλαδή το νεκροταφείο των επιφανών Αθηναίων που ξεκινούσε από τον Κεραμεικό και κατέληγε εκεί – θα αναδεικνυόταν. Η τελική χωροθέτηση των ανακτόρων στο Σύνταγμα προκάλεσε ανασχεδιασμό των επενδύσεων και σταδιακά, η τότε αγροτική περιοχή μεταβλήθηκε σε τόπο βιοτεχνικής δραστηριότητας. Χάρη στον Κηφισό ποταμό και τον Κυκλόβορο χείμαρρο, που ξεκινούσε από τα Τουρκοβούνια, η δραστηριότητα αυτή συνδέθηκε αφενός με την

⁸ Ο περίπατος αυτός ήταν μια παράλληλη δράση της διοργάνωσης «Αρχαιολογικοί Διαλόγοι», με θεματική, για το 2018, «Πόλεις – Αστικό τοπίο» (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2018).

αξιοποίηση των υδάτων και την αγροτική οικονομία, αφετέρου με τη γειτνίαση της περιοχής με οδικούς κόμβους προς την ενδοχώρα. Έτσι, εκτός από τις αγροτικές καλλιέργειες, εμφανίστηκαν ελαιοτριβεία, κεραμοποιεία, σαγματοποιεία, σιδεράδικα και λοιπές βιοτεχνίες, ενώ το εύρος της παραγωγικής διαδικασίας επεκτάθηκε στο Μεταξουργείο, με τη Σηρική Εταιρεία, το 1854, και στο Γκάζι, με το εργοστάσιο φωταερίου, το 1859. Εξαιτίας της παραγωγικής δραστηριότητας, ο Κυκλόβορος και τα υπόλοιπα ρέματα σταδιακά μετατράπηκαν σε αγωγούς λυμάτων και έκλεισαν, προκαλώντας έκτοτε πλημμύρες. Η Ακαδημία Πλάτωνος απέκτησε το τοπωνύμιο Βύθουλας, λόγω του έλους του Μινώταυρου ή Βύθουλα, το οποίο ήταν εστία μολυσματικών ασθενειών. Παρότι η περιοχή, ειδικότερα στο σημείο του σημερινού Βιομηχανικού Πάρκου-ΒΙΟΠΑ, θεωρούνταν ανθυγιεινή, δεν σταμάτησαν να αναπτύσσονται εργατικές συνοικίες. Οι κάτοικοί τους, προερχόμενοι από όλη τη χώρα, ωθήθηκαν στην πρωτεύουσα από τους πολέμους και τη Μικρασιατική Καταστροφή σε αναζήτηση εργασίας. Οι περισσότεροι εργάζονταν σε εργοστάσια στο Γκάζι και το Μεταξουργείο, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα περιβόλια του Ελαιώνα και στα τοπικά εργαστήρια. Αρχικά διέμεναν σε παράγκες, ωστόσο καταφέρουν να αγοράσουν μικρά οικοπέδα από τους γαιοκτήμονες της περιοχής, γεγονός που καθιστά έντονη την ιδιοκατοίκηση στην περιοχή, ως και τη δεκαετία του '80 (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2018, σ.2-6).

Οι ανασκαφές στην Ακαδημία Πλάτωνος ξεκίνησαν το 1929, έπειτα από ιδιωτική οικονομική συνεισφορά για τις απαραίτητες απαλλοτριώσεις οικοπέδων. Διήρκεσαν μέχρι το 1939 και ευρήματά τους ήταν το Γυμνάσιο, τμήματα από το Ιππάρχειον Τείχος και αρκετοί τάφοι. Μεταξύ 1955-1963, ακολούθησαν νέες ανασκαφές, στις οποίες ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια οικίας της πρωτοελλαδικής περιόδου (2300-2200 π.Χ.) και η Οικία του Ακάδημου. Ο χώρος κηρύχθηκε αρχαιολογικός, το 1965, και άλσος, το 1979. Κατά το διάστημα 1991-1993 η Γ' Εφορεία Αρχαιοτήτων περιέφραξε τις ανασκαφικές ανακαλύψεις (Σημαιοφορίδου, 2013). Τότε απαλλοτριώθηκαν 150 στρέμματα από το κράτος, προκειμένου να αναδειχθεί η αρχαία κληρονομιά της περιοχής. Όταν, με την ίδρυση της ανώνυμης εταιρείας Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων και Αναπλάσεων-ΕΑΧΑ (βασικοί της μέτοχοι ήταν το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Περιβάλλοντος), από το 1995 και ύστερα, δρομολογήθηκε το σχέδιο ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, κατατέθηκαν προτάσεις και για την Ακαδημία Πλάτωνος (Δημοπούλου & Παπακωνσταντίνου, 2017).

Με την κατάργηση της ΕΑΧΑ το 2014, και την υπαγωγή των αρμοδιοτήτων της στο Υπουργείο Περιβάλλοντος (Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης, 2014), η αναβάθμιση της περιοχής περιορίστηκε περιμετρικά του Άλσους. Όπως σημειώνουν οι Δημοπούλου & Παπακωνσταντίνου (2017, χ.σ.), αντί να δοθεί έμφαση στην αντιμετώπιση κοινωνικών και πολεοδομικών προβλημάτων, προκρίθηκε ο εξωραϊσμός «του τοπίου γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο προς ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας».

Σε ποια κοινωνικά και πολεοδομικά προβλήματα αναφέρονται; Πρόκειται για την ένταξη της Ακαδημίας Πλάτωνος στο σχέδιο πόλης, η οποία έγινε σταδιακά από το 1887 μέχρι το 1968. Ωστόσο, μέχρι σήμερα, το σχέδιο πόλης δεν έχει εφαρμοστεί σε μεγάλο μέρος της περιοχής, με αποτέλεσμα «την έλλειψη κοινόχρηστων χώρων καλού οδικού δικτύου και κοινόχρηστων δικτύων αποχέτευσης και νερού» (Δημοπούλου & Παπακωνσταντίνου, 2017, χ.σ. Εικόνες 12-13).

Εικόνες 12-13: Παράδειγμα του προβληματικού οδικού δικτύου αποτελεί η συνέχεια της οδού Αντιγόνης, στην περιοχή ΒΙΟΠΑ. Μετατρέπεται σε στενό χωματόδρομο, ο οποίος οδηγεί πίσω από το πέρασμα στην οδό Δράκοντος. Δεξιά διακρίνεται ο χώρος των ΚΤΕΛ (Προσωπικές φωτογραφίες).

Η Παπαχριστούδη, από το Συντονιστικό «Ακαδημία Πλάτωνος», επισημαίνει ότι από την είσοδο του Αρχαιολογικού Άλσους στην Οδό Πλάτωνος

«μέχρι το πρώην Μουζάκη δεν έχει εφαρμοστεί το σχέδιο πόλης, που υπάρχει από το 1968! Πρόσεξε, πόσα χρόνια! Το αποτέλεσμα είναι: το Μουζάκη καταλήγει σε ένα τυφλό οικόπεδο που ξεκινάνε τα μαρούλια – τα παλιά οικόπεδα αγροτικά, όπου είναι ακόμα και τώρα μαρούλια – στο οποίο καταλήγουνε διάφοροι άλλοι τυφλοί δρόμοι. Δεν υπάρχει το δίκτυο των όμβριων υδάτων»

– «ούτε αποχετευτικό», συμπληρώνει η Βάσσου, επίσης μέλος. Προσθέτουν ότι «όταν βρέχει, πλημμυρίζουν τα πάντα», με αποτέλεσμα κάθε τόσο να κλείνουν κοντινά σχολεία. «Δηλαδή, η περιοχή έχει πρόβλημα». Ωστόσο, η Βάσσου συμπληρώνει ότι

«είναι τεχνικό θέμα. Η αποχέτευση δεν μπορεί να περάσει, αν οι δρόμοι δεν είναι διανοιγμένοι. Για να διανοιχτούν οι δρόμοι, πρέπει να εφαρμοστεί το σχέδιο. Δηλαδή πρέπει να γίνουν ρυμοτομήσεις, κατεδαφίσεις, ωραία; Και δε θέλουμε, ναι. Δεν παίρνουν αυτό το κόστος. Είναι και πολιτικό».

Όπως είδαμε, ως αυτοβιογραφία του πολιτισμού το πολιτισμικό τοπίο μπορεί να είναι ανοργάνωτο (Τερκενλή, 1996) και στα γνωρίσματά του να αποτυπώνονται διαφορετικές εκδοχές της κουλτούρας, των ιδεών και της πολιτικής του εκάστοτε κοινωνικού γίγνεσθαι (Corner, 1999).

Συχνά, η ιεράρχηση τοποθεσιών που περιγράφουν οι Howard & Jenny-Zarmati (1993) και αναφέρθηκε στην ενότητα 1.5, επιδρά στην αξιοποίηση του πολιτισμικού τοπίου. Έτσι, για παράδειγμα, σε ένα σύνολο περιοχών της Αθήνας, ο ευρύτερος χώρος της Ακρόπολης, σήμα κατατεθέν της χώρας, δεσπόζει στην ιεραρχία και επηρεάζει ακόμα και μέρη κοντινά σε αυτόν, όπως το Σύνταγμα και το Γκάζι, σε σχέση με άλλα πιο μακρινά, όπως η Ακαδημία Πλάτωνος. Στο πλαίσιο ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων, οι πεζοδρομήσεις περιμετρικά της Ακρόπολης ανέδειξαν τον Κεραμεικό, ενώ η Ιερά Οδός και η Ακαδημία Πλάτωνος παραμένουν «“ο φτωχός συγγενής”» (Καθημερινή, 2009, χ.σ.). Παράλληλα, παρατηρείται μια σχετικότητα στις ιδιότητες των τοποθεσιών. Το Γκάζι, λόγω χάρη, ως αποβιομηχανοποιημένη μα υποβαθμισμένη περιοχή, απέκτησε πολιτισμικό κεφάλαιο από αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες και καλλιτεχνικές συλλογικότητες. Ο πολυχώρος Τεχνόπολις – ιδιοκτησία του δήμου – και ο σταθμός μετρό που ακολούθησαν, συγκέντρωσαν μαζικές επενδύσεις επιχειρηματικής δραστηριότητας (Αυδίκος, 2014). Οι έντονες χωρικές αλλαγές, σε συνδυασμό με την απουσία σχεδιασμού βασισμένου στα τοπικά γνωρίσματα (Κιουσοπούλου, 2011), ενίσχυσαν τον εξευγενισμό της περιοχής (Zukin, 1987), σε βαθμό που η γειτονιά μετατράπηκε σε «“διασκεδαστήριο” μαζικής αναπαραγωγής» (Αυδίκος, 2014, σ.145). Ή, ανακαλώντας τις ζώνες τοποθεσιών της Easterling (2014) (βλ. σ.44 παραπάνω), το Γκάζι πλέον συνιστά μια ζώνη ψυχαγωγίας, ενώ η Ακαδημία Πλάτωνος, δίχως πλήρη συνδεσιμότητα σε δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, μια ζώνη υποβαθμισμένη, όπως αναγνωρίζει και το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του δήμου το 1988 (Βάσσου & Παπαχριστούδη, 2017).

Όπως είδαμε στις ενότητες 1.2 και 1.3, η «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο» και η «Σύμβαση του Faro» αναγνωρίζουν ότι πολιτισμικά τοπία εντοπίζονται εξίσου σε υποβαθμισμένες περιοχές, όσο τα ιδιοποιείται ο άνθρωπος μέσω χρήσεων και νοηματοδοτήσεων (Cossgrave, 1997). Ως τόπος καθημερινής ζωής (Clark, 2011), το πολιτισμικό τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος συνιστά μια συγκυριακή μετεξέλιξη ιδιοτήτων και συνένωση ετερογενών στοιχείων (Mitchell, Rössler & Tricaud, 2009), με τη ζώνη ΒΙΟΠΑ, από τη μία πλευρά, τις κατοικίες, από την άλλη και, «το Αρχαιολογικό Άλσος ανάμεσά τους» (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2018, σ.3. Εικόνα 14).

Εικόνα 14: Μία από τις εξόδους του Άλσους Ακαδημίας Πλάτωνος. Στο βάθος διαγράφονται κτήρια της ζώνης ΒΙΟΠΑ (Προσωπική φωτογραφία, 2019).

Στη ζώνη Βιομηχανικού Πάρκου-ΒΙΟΠΑ ανήκει και το οικόπεδο όπου βρισκόταν από τη δεκαετία του '40 μέχρι και την κατεδάφισή του, το 2011, το κτήριο της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, ένα επιμέρους στοιχείο του τοπίου, το οποίο μας επιτρέπει να εξετάσουμε εκτενέστερα τη δυναμική σχέση των ανθρώπων με το πολιτισμικό τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος και την επίδραση των εννοιών «θεσμός», «προϊόν», «διαδικασία» και «ιδεολογία» στο τοπίο αυτό (Inglis, 1977).

3.2 Μεθοδολογία έρευνας

Όπως φάνηκε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, οι διαστάσεις της πολιτισμικής κληρονομιάς και του πολιτισμικού τοπίου επιδρούν στα πολιτισμικά, κοινωνικά, θεσμικά, οικονομικά και πολιτικά πλαίσια, τα οποία, ακολούθως, επενεργούν στο σχεδιασμό και

τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς και των τοπίων. Τι χαρακτηριστικά έχει αυτή η αμφίδρομη σχέση, στην παρούσα περίπτωση;

Αν και δεν υπάρχει ιδανική μεθοδολογία, για τη μελέτη περίπτωσης της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη επιλέχθηκε μικτή μέθοδος εργαλείων ποιοτικής έρευνας, προκειμένου να διερευνηθούν σε βάθος οι επιμέρους πτυχές της (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Η έρευνα υπακούει στους κανόνες δεοντολογίας του Διεθνούς Στατιστικού Ινστιτούτου (International Statistical Institute, 2010). Έγινε μελέτη και ανάλυση αρχείων του φακέλου της υπόθεσης, ύστερα από αίτημα στο Τμήμα Αρχείων/Φακέλων της Διεύθυνσης Τοπογραφικών Εφαρμογών, του Υπουργείου Περιβάλλοντος. Χάρη στη σημαντική συμβολή των συμμετεχόντων συγκεντρώθηκαν επιπλέον αρχειακό υλικό και φωτογραφίες, ενώ από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων προέκυψαν πρωτογενή δεδομένα. Λόγω μετάθεσης ή συνταξιοδότησης υπαλλήλων που είχαν διαχειριστεί τη συγκεκριμένη υπόθεση, θεωρήθηκε αναγκαία η δειγματοληπτική στρατηγική της χιονοστιβάδας, στην οποία οι αρχικοί συνεντευξιαζόμενοι με τις συστάσεις τους διευρύνουν το δείγμα των συμμετεχόντων στην έρευνα (Lagoumintzis, Vlachopoulos, & Koutsogiannis, 2015).

Συγκεκριμένα, διεξήχθησαν δύο ειδών συνεντεύξεις: ημιδομημένη και συνέντευξη ομάδας εστίασης. Η πρώτη συγκροτείται από προκαθορισμένες ερωτήσεις που μπορούν να αναδιατυπωθούν ή να παραλειφθούν, επιτρέποντας στο συνεντευξιαζόμενο να κατευθύνει τη συζήτηση, ενώ η δεύτερη διατηρεί το χαρακτήρα συζήτησης μεταξύ των ατόμων. Και στους δύο τύπους συνεντεύξεων διατυπώθηκαν εισαγωγικές, δομικές και διευκρινιστικές ερωτήσεις, καθώς και ερωτήσεις γνώμης, με στόχο την αποτύπωση στάσεων, απόψεων και ενδοιασμών, εντός άνετου κλίματος (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Στις έξι ημιδομημένες συνεντεύξεις επέλεξαν να συμμετάσχουν ανώνυμα εργαζόμενοι από την πρώην Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Αττικής και νυν Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Αττικής, Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Κυκλάδων, του Υπουργείου Πολιτισμού, από τη Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών του Δήμου Αθηναίων και τη Διεύθυνση Αρχιτεκτονικής του Υπουργείου Περιβάλλοντος. Θέλησαν να συμμετέχουν επώνυμα η Ευαγγελία Παπαθανασίου – από τη Διεύθυνση Πολεοδομικού Σχεδιασμού, του Υπουργείου Περιβάλλοντος, η Ειρήνη Γρατσία – ιδρυτικό και σταθερό μέλος της ΜΚΟ ΜΟΝUMENTΑ και η Μαρία Μαυροειδή –

πρόεδρος του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς-TICCIH.

Η συνέντευξη ομάδας εστίασης έγινε σκόπιμα με δύο από τα βασικά μέλη της Επιτροπής Κατοίκων και μετέπειτα Συντονιστικού Αγώνα «Ακαδημίας Πλάτωνος», λόγω της πολυετούς δράσης τους. Η Ματίνα Παπαχριστούδη, δημοσιογράφος, είναι από τα αρχικά μέλη της Επιτροπής που συστήθηκε το 2008, ενώ η Κική Βάσσου, αρχιτέκτονας-πολιτικός μηχανικός, εντάχθηκε το καλοκαίρι του 2009.

Τέλος, η παρακολούθηση των αρχιτεκτονικών περιπάτων του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων του Τμήματος Αττικής-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, το Μάιο του 2018, βοήθησε στην εξοικείωση με την περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος.

3.3 Συμμετέχοντες στην έρευνα

Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Αττικής, Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Κυκλάδων, Υπουργείο Πολιτισμού: Η υπηρεσία «κάνει εκθέσεις τεκμηρίωσης για το χαρακτηρισμό των κτηρίων, καθώς και αξιολόγηση όλων των μελετών, πριν πάνε στην Πολεοδομία να βγάλουνε οικοδομική άδεια», αναφέρει υπάλληλος. Συγχρόνως, ελέγχει επεμβάσεις οι οποίες γίνονται τόσο στα χαρακτηρισμένα ως νεότερα μνημεία, όσο και στον περιβάλλοντα χώρο, όπως, για παράδειγμα, σε κτήρια του 1970-80 «στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, όπου η πυκνότητα των νεότερων μνημείων είναι πάρα πολύ μεγάλη». Στόχος είναι η διατήρηση της αισθητικής ενότητας και η ορθή χρήση του περιβάλλοντος χώρου (τραπεζοκαθίσματα, κοινόχρηστος δημόσιος χώρος κτλ). Επίσης, η υπηρεσία προτείνει «μετατροπές, διατηρήσιμα, μη διατηρήσιμα κομμάτια και χρήσεις – σύμφωνα με το Διάταγμα χρήσεων κάθε περιοχής – εφόσον χρειαστεί». Οι εκθέσεις τεκμηρίωσης εξετάζονται από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων. Η υπηρεσία διατηρεί επικοινωνία με την Πολεοδομία και λοιπές Υπηρεσίες του Δήμου, καθώς και με το Υπουργείο Περιβάλλοντος.

Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών, Δήμος Αθηναίων: Πρόκειται για τη Διεύθυνση του δήμου (πρώην Τμήμα Παραδοσιακών Κτηρίων και Υποδομών) στην οποία το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Περιβάλλοντος αποστέλλουν αιτιολογικές εκθέσεις κήρυξης προς δημοσίευση. Σύμφωνα με υπάλληλο, «η υπηρεσία του δήμου είναι διαδικαστική, εκτός αν ζητηθεί η γνώμη της. Αν, δηλαδή, το θέμα αφορά σχέδιο πόλης».

Διεύθυνση Αρχιτεκτονικής, Υπουργείο Περιβάλλοντος: Είναι υπεύθυνη, όπως πληροφορεί υπάλληλος, «βάσει του άρθρου 24 του Συντάγματος, για την προστασία και την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της χώρας στην οποία περιλαμβάνονται παραδοσιακοί οικισμοί, οικιστικά σύνολα, ιστορικά κέντρα πόλεως, κτήρια και οι ελεύθεροι περιβάλλοντες χώροι τους. Επιπλέον, συντάσσει «εκθέσεις, εξετάζοντας εάν υπάρχουν μαρτυρίες ιστορικής, πολεοδομικής, αρχιτεκτονικής, κοινωνικής και αισθητικής αξίας», όποτε κρίνει το Κεντρικό Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής-ΚΕ.Σ.Α. Το ΚΕ.Σ.Α., μεταξύ άλλων, «μελετά κάθε οικοδομική άδεια σε χώρους όπου έχει ξεκινήσει η διαδικασία κήρυξης ως διατηρητέων, τις άδειες κατεδάφισης κτηρίων που ανεγέρθηκαν πριν το 1955 και παγώνει οποιαδήποτε άδεια ωστόσο γνωμοδοτήσει». Χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα και «μέλη του ανήκουν στο Τεχνικό Επιμελητήριο, στο Συμβούλιο Αρχιτεκτόνων ΣΑΔΑΣ, το ICOMOS και το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο». Σε περιπτώσεις παράνομης κατεδάφισης, προσθέτει, «ο ιδιοκτήτης υποχρεούται να αποκαταστήσει το κτήριο, σύμφωνα με τις φωτογραφίες και τη μελέτη που είχε συμπεριλάβει στην αίτηση κατεδάφισης», υποχρέωση που αναφέρθηκε και από την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων.

Ευαγγελία Παπαθανασίου – Διεύθυνση Πολεοδομικού Σχεδιασμού, Υπουργείο Περιβάλλοντος: Λόγω και της παλαιότερης εμπειρίας της στον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας, παρέχει ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για τη γενικότερη διαδικασία διαχείρισης των περιοχών.

Ειρήνη Γρατσία – ΜΚΟ ΜΟnuMENTA: Πρόκειται για μια Αστική Μη Κυβερνητική Οργάνωση, που όπως αναφέρει η Γρατσία, «δημιουργήθηκε το 2006, με βασικό σκοπό την ηλεκτρονική έκδοση ενός περιοδικού για την αρχιτεκτονική και φυσική κληρονομιά της Ελλάδας και της Κύπρου». Η περαιτέρω δραστηριοποίηση της ΜΟnuMENTA προέκυψε λόγω του ότι οι πολίτες απευθύνονταν σε αυτή «για κτήρια που κινδύνευαν να κατεδαφιστούν», όπως έκανε και η Επιτροπή Κατοίκων της Ακαδημίας Πλάτωνος. Αποτελείται από τέσσερις εταίρους: δύο αρχαιολόγους, μία αρχιτέκτονα και έναν περιβαλλοντολόγο, έχει 400 μέλη και συνεργασία με «πάρα πολλούς εθελοντές και φίλους». Επίσης, έχει συνεργαστεί με φορείς όπως το Πανεπιστήμιο Πατρών, τους δήμους Νάξου και Άργους Ορεστικού, το ελληνικό τμήμα TICCIH, το ICOMOS, τη ΒΙ.Δ.Α., τον τοπικό σύλλογο Παναθήναια. Ασχολείται με την προστασία των κτηρίων μέσω ακτιβιστικών δράσεων και παρεμβάσεων, καθώς και με «ερευνητικά προγράμματα, όπως καταγραφές των κτηρίων, [...] εκδηλώσεις ευαισθητοποίησης και

ενημέρωσης για την αρχιτεκτονική κληρονομιά και εκπαιδευτικά προγράμματα», τόσο εντός όσο εκτός σχολείου. Επίσης, είναι υπεύθυνη για την καταγραφή όχι μόνο των κηρυγμένων μνημείων, μα «όλης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Αθήνας» (10.600 κτήρια). Η ΜΟνηΜΕΝΤΑ δεν δέχεται χρηματοδοτήσεις από τους δημόσιους φορείς, ώστε να μπορεί να ασκεί κριτική και δεν έχει μέχρι στιγμής «άμεση συνεργασία» με τα Υπουργεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού.

Μαρία Μαυροειδή – πρόεδρος του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση Βιομηχανικής Κληρονομιάς-TICCIH: Το ελληνικό τμήμα του διεθνούς TICCIH είναι ένα εθελοντικό, μη κερδοσκοπικό, επιστημονικό σωματείο. Όπως ενημερώνει η πρόεδρός του, συστήθηκε το 1992, με στόχο να «παρακολουθεί, συντονίζει την υπόθεση της βιομηχανικής κληρονομιάς στη χώρα». Συγκροτείται από διοικητικό συμβούλιο – εκλεγμένο από γενική συνέλευση και μέλη, που καλύπτουν διάφορες ειδικότητες δραστηριοποίησης στον τομέα της βιομηχανικής κληρονομιάς. «Εκ των πραγμάτων, η υπόθεση της βιομηχανικής κληρονομιάς – της αναγνώρισης, καταγραφής, αξιολόγησής της – είναι ένα πεδίο διεπιστημονικό, στο οποίο συνυπάρχουν και συνεργάζονται ιστορικοί, αρχιτέκτονες, μηχανικοί». Ο φορέας συνεργάζεται με το Υπουργείο Πολιτισμού (διατυπώνοντας όμως τις ενστάσεις του, όπως στην περίπτωση του Ελληνικού) ή άλλους, σχετικούς με τη βιομηχανική κληρονομιά φορείς, όπως «το διεθνές TICCIH, το ICOM και το ICOMOS, τη ΜΟνηΜΕΝΤΑ, την Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού», καθώς και με ομάδες «ενεργών ανθρώπων γύρω από το ζήτημα της προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς», όπως την ομάδα Βιομηχανική Αρχαιολογία και τη ΒΙ.Δ.Α. Πλέον, μέλη των δύο αυτών ομάδων ανήκουν στο διοικητικό συμβούλιο του TICCIH.

Συντονιστικό Αγώνα «Ακαδημίας Πλάτωνος»: Αποτελεί πρωτοβουλία της Επιτροπής κατοίκων της Ακαδημίας Πλάτωνος, κίνησης που δημιουργήθηκε το 2008 από ορισμένους κατοίκους, ενημερώνει η Παπαχριστούδη, αρχικό μέλος της Επιτροπής Κατοίκων. Αφορμή ήταν η απόφαση της «τότε Νομαρχίας, επί Σγουρού, να κάνει ένα Διοικητήριο», σε ένα οικόπεδο απέναντι «από δύο ιδιωτικά σχολεία και ένα δημόσιο». Η Βάσσου, σταθερό μέλος της Επιτροπής Κατοίκων, διευκρινίζει ότι επρόκειτο για «ένα πολυώροφο κτήριο γραφείων – με πάρκινγκ κάτω κτλ. – το οποίο», μεταξύ άλλων, «θα είχε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης». Έπειτα από ένα χρόνο πολλών κινητοποιήσεων και δημοσιότητας, «ο χώρος παραχωρήθηκε από τη Νομαρχία στον τότε Οργανισμό Σχολικών Κτηρίων για να γίνουμε νηπιαγωγεία που έχει ανάγκη η περιοχή. Τα

νηπιαγωγεία ως και σήμερα, 11 χρόνια μετά, δεν υπάρχουνε. Είναι ένας κλεισμένος χώρος», αναφέρει η Παπαχριστούδη. «Στην πορεία αυτή, η Επιτροπή σταθεροποιήθηκε ως ομάδα», εξαιτίας της ανακοίνωσης «της εταιρείας Reds, που ήταν θυγατρική του Άκτορα – Μπόμπολας δηλαδή» για ανέγερση κτηρίου γραφείων. Ο χώρος «στην οδό Φάωνος, για τον οποίο είχε εκδοθεί κιόλας οικοδομική άδεια», ήταν ένα «μεγάλο οικόπεδο, το οποίο έμπαινε μέσα στον αρχαιολογικό χώρο. [...] Βρέθηκε τότε από την Επιτροπή Κατοίκων ότι η άδεια είναι παράνομη. Η άδεια που εκδόθηκε!». Έτσι, ακολούθησε

«μια «πολύμορφη δράση. Ως Επιτροπή Κατοίκων κάναμε μια ημερίδα, που μίλησαν αρχαιολόγοι, καθηγητές πανεπιστημίου κτλ. με προτάσεις που παρουσίασαν αυτοί, δηλαδή την ιστορία της Ακαδημίας Πλάτωνος, προτάσεις αξιοποίησης κτλ. Έγιναν ερωτήσεις στη Βουλή τότε, το 2009. Εκείνη την περίοδο, εξαιτίας των πολλών κινητοποιήσεων, έγιναν δύο πράγματα. Πρώτον, αναδείχθηκε ο χώρος της Ακαδημίας Πλάτωνα».

Η Βάσσου υπογραμμίζει ότι «μέχρι τότε δεν ήταν αυτός που είναι». «Αναδείχθηκε», συμφωνεί η Παπαχριστούδη. «Δεν υπήρχε πριν στο χάρτη. Και το δεύτερο είναι ότι κερδίσαμε. [...] Έγινε πορεία. Πήρε πολύ δημοσιότητα το θέμα», αναφέρθηκε στο τηλεοπτικό κανάλι ΣΚΑΪ, «έγινε μια μεγάλη συναυλία στο πάρκο. Θορυβήθηκε και η εταιρεία». Η Βάσσου αναφέρει ότι η Επιτροπή Κατοίκων πήγε στη Βουλή, «σε μία Επιτροπή για το περιβάλλον της Αθήνας με τον Πολύζο», ενώ διευκρινίζει ότι εκείνη την περίοδο «ο Αλαφούζος, ως ιδιοκτήτης του ΣΚΑΪ και της Καθημερινής [εφημερίδα], είχε επιχειρηματική κόντρα με το Μπόμπολα και ασχολήθηκε. Το θέμα είναι ότι έτσι αξιοποιείς και τη φαγωμάρα». Αφότου η Επιτροπή απόδειξε ότι η Reds δεν είχε «το στοιχειώδες που απαιτείται από κάθε απλό πολίτη για να βγάλει μία άδεια: τοπογραφικό», οριοθετήθηκε νέο όριο και απαλλοτριώσεις από τα Υπουργεία Πολιτισμού και Περιβάλλοντος. Αφορούν το σημείο εντός αρχαιολογικού χώρου και την ευρύτερη ζώνη γύρω από αυτό «ώστε να περιφρουρηθεί ο χώρος – ας το πούμε κάπως έτσι – και να ανασάνει». Μέχρι στιγμής, λέει η Παπαχριστούδη εκκρεμεί η απαλλοτρίωση και

«η Reds έχει προσφύγει στο ΣτΕ με δύο προσφυγές, ζητώντας την ακύρωση αυτής της απόφασης. Οπότε και αυτό ουσιαστικά κινδυνεύει ανά πάσα στιγμή... Και μετά, σ' αυτή την πορεία, πέφτουμε πάνω στο Μουζάκη... Δηλαδή το 2010. Αυτοί ήρθαν σε επαφή μαζί μας. Μαζεύτηκε μία ομάδα από το Οικονομικό Πανεπιστήμιο με την Επιτροπή κατοίκων, γιατί κάνουνε μια έρευνα, λέει, για την ασφάλεια στην περιοχή, δηλαδή για το αν θα γίνει εμπορικό κέντρο...».

«Για το αν θα γινόταν αποδεκτό, πώς σκέφτεται ο κόσμος», προσθέτει η Βάσσου. «Κι έτσι μάθαμε για το Mall. Και αρχίσαμε και τρέχαμε», καταλήγει η Παπαχριστούδη.

3.4 Ιστορικό κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη

Σύμφωνα με επίσημα έγγραφα, η κλωστοϋφαντουργία ανεγέρθη μεταπολεμικά στη Λ. Κηφισού και Ηρώς, από το Σταύρο Λαναρά. Αποτέλεσε επέκταση των υφιστάμενων Εριοκλωστηρίων του και πωλήθηκε στο Μουζάκη το 1977. Το συγκρότημα συμπεριλαμβανόταν στο 33 στρεμμάτων Βιοτεχνικό Κέντρο Αθηνών (ΚΥΑ53962/817), εντός του οποίου ορίζεται μέγιστο ύψος δόμησης 17,5 μ. (Π.Δ.10.11.1978) και βάσει θεσμικού πλαισίου απαγορεύονται οι χρήσεις πολυχώρων εμπορίου – ψυχαγωγίας. Επιπλέον, στο ακίνητο είχαν επιβληθεί απαλλοτριώσεις για τη διαπλάτυνση της Παρακηφίσιας οδού (Κουφόπουλος, 2016).

Το 2007 η ιδιοκτησία αγοράστηκε από την Artume Α. Ε., εταιρεία που τότε ανήκε στον επενδυτικό όμιλο Macquarie Group. Η Artume, στοχεύοντας στην εκμετάλλευση ακινήτων για δημιουργία πολυχώρων εμπορίου και αναψυχής, προώθησε την υλοποίηση του Academy Gardens Mall, παρότι τέτοιες χρήσεις δεν ήταν συμβατές με το χώρο (Κουφόπουλος, 2016).

Στις ανακοινώσεις της η εταιρεία μιλούσε για ένα πολυχώρο εμπορίου, αναψυχής και πολιτισμού (ΑΠΕ-ΜΠΕ, 2018). Μια επένδυση 300 εκατομμυρίων ευρώ, η οποία θα δημιουργούσε τουλάχιστον 1.600 μόνιμες θέσεις εργασίας, σε ένα έργο μισθώσιμης επιφάνειας 55.000 τ.μ. και ύψους 24 μ. (Ρουσάνογλου, 2017), σε έκταση 22 στρεμμάτων (Τζαναβάρα, 2011). Για να το επιτύχει, προέβη σε μια ακολουθία κινήσεων.

Το 2008 επεδίωξε άρση των επιβεβλημένων απαλλοτριώσεων από το Υπουργείο Περιβάλλοντος, το Δήμο Αθηναίων και μετέπειτα, από το Τριμελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών. Παρά τη διαφωνία της Διεύθυνσης Πολεοδομικού Σχεδιασμού, το Πρωτοδικείο ενέκρινε το αίτημα (Κουφόπουλος, 2016).

Το Νοέμβριο του 2009 η εταιρεία αιτήθηκε την κατεδάφιση του υφιστάμενου βιομηχανικού συγκροτήματος στην Πολεοδομία του δήμου. Υπάλληλος της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων πληροφορεί πως «για να βγάλει κανείς άδεια κατεδάφισης στην Πολεοδομία» καταθέτει φάκελο με «αποτύπωση, τεχνική έκθεση, φωτογραφίες, συμβόλαια». Μέσω του φακέλου αυτού, οι υπηρεσίες των Υπουργείων Πολιτισμού και Περιβάλλοντος έχουν «τα στοιχεία για να γίνει η τεκμηρίωση του κτηρίου» και όποτε κριθεί απαραίτητο, τελείται αυτοψία και περαιτέρω διερεύνηση. Η Επιτροπή Πολεοδομικού και Αρχιτεκτονικού Ελέγχου, θεωρώντας ότι οι εγκαταστάσεις φέρουν μορφολογικά στοιχεία βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, διαβίβασε το φάκελο στο Υπουργείο

Περιβάλλοντος, προκειμένου να γίνει ενδελεχής μελέτη. Συγχρόνως, η Διεύθυνση Σχεδίου Πόλεως του δήμου ζήτησε από το Υπουργείο Περιβάλλοντος να ληφθεί υπόψη η πρόταση διατήρησης του βιομηχανικού συνόλου Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση. Η πρόταση είχε διατυπωθεί τον Οκτώβριο του 2009, κατά τη δημόσια διαβούλευση της Α' φάσης της μελέτης για τον Πολεοδομικό Ανασχεδιασμό της Ακαδημίας Πλάτωνος και είχε κοινοποιηθεί και στο Υπουργείο Πολιτισμού (Αρχείο ΔΤΕ). Στην πρόταση αυτή διακρίνεται η πρόθεση ένταξης των βιομηχανικών συγκροτημάτων στο πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής, με βάση τα πολεοδομικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της, όπως ορίζει το ΣτΕ (Βουδούρη, 2003), προκειμένου η κήρυξη να αποτελέσει, με την κατάλληλη αξιοποίηση, μια λειτουργική ενότητα (Σιούτη, 2004) στο ευρύτερο τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος.

Στις αρχές του 2010 η ΜΟnuMENTA αιτήθηκε από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και του Υπουργείου Περιβάλλοντος το χαρακτηρισμό των συγκροτημάτων Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση ως διατηρητέων μνημείων. Η αίτηση έγινε ύστερα από ενημέρωση της Επιτροπής Κατοίκων στην οργάνωση, αναφέρει η Γρατσία, ιδρυτικό μέλος της ΜΟnuMENTA. Προσθέτει ότι, όταν υπάρχει αίτηση κατεδάφισης ακινήτου, χρειάζεται «να ζητήσεις εγγράφως την κήρυξη, γιατί κινδυνεύει να κατεδαφιστεί».

Σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.3028/2002 και του Ν.2831/2000, απαγορεύεται κάθε επέμβαση στα προς χαρακτηρισμό κτήρια, ωσότου ολοκληρωθεί η διαδικασία, ενημερώνουν η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και η Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών του Δήμου.

Αφότου εξετάστηκε το αίτημα διατήρησης, συγκροτήθηκε αιτιολογική έκθεση από το Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών του Υπουργείου Περιβάλλοντος στις 30 Σεπτεμβρίου 2010, η οποία κήρυττε ως διατηρητέα τα συγκροτήματα Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση. Η έκθεση δημοσιεύτηκε από το δήμο, επειδή «κάθε αιτιολογική έκθεση κήρυξης ή μη, αποστέλλεται από το Υπουργείο Περιβάλλοντος και το Υπουργείο Πολιτισμού στην υπηρεσία προκειμένου να τη δημοσιεύσει, σύμφωνα με τα άρθρα 5 και 6 του Ν.3028/2002 και το άρθρο 3 του Ν.2831/2000» ενημερώνει η Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών του δήμου.

Για το Μουζάκη (Εικόνες 15-17) προτάθηκε η διατήρηση του κεραμοσκεπούς κτηρίου σχήματος Γ, του πλακοσκεπούς πολυγωνικού κτηρίου και η μεταξύ τους συνδετήρια γέφυρα. Στην αιτιολόγηση της πρότασης διατήρησης αναφέρονταν η χρονολογία κατασκευής 1930-1969 και τα χαρακτηριστικά πολώροφου μα και παραδοσιακού βιομηχανικού κτηρίου, σύνθετου τύπου. Το συγκρότημα, δεν αποτελούσε απλώς τυπικό δείγμα των ελληνικών κλωστοϋφαντηρίων του 20ού αιώνα, αλλά και σημαντική μαρτυρία, τόσο της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας όσο και της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης της περιοχής, μεταξύ εκβιομηχάνισης και εγκατάλειψής της. Δηλαδή, συνιστούσε σημαντικό στοιχείο του σύγχρονου πολιτισμού με «ιδιαίτερη ιστορική, κοινωνική, τεχνολογική και αρχιτεκτονική αξία» (Αρχείο ΔΤΕ), σύμφωνα με τα κείμενα προστασίας του νόμου 3028/22, της UNESCO και του TICCIH (βλ. ενότητες 1.3, 1.4). Πέρα από τη διατήρηση των συγκροτημάτων Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση, προτάθηκε η αποκατάστασή τους, η αναβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και η επανάχρησή τους, από την οποία μπορούσαν να επωφεληθούν οι ιδιοκτήτες, στο πλαίσιο που έχει θεσπίσει η πολιτεία (Αρχείο ΔΤΕ).

Εικόνα 15: Τα προτεινόμενα συγκροτήματα προς διατήρηση, Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση, με έμφαση στο πρώτο. Πίσω, δεξιά, είναι ορατή η οδοντωτή σκεπή του συγκροτήματος Λαναρά-Κύρτση (Αθήνα 9.84, 2018).

Εικόνα 16: Απεικόνιση της συνδετήριας γέφυρας. Φωτογραφικό υλικό που συνόδευε την Αίτηση Κατεδάφισης (Πηγή: ΔΤΕ).

Εικόνα 17: Αποτύπωση της γειτνίασης των προτεινόμενων συγκροτημάτων προς διατήρηση, Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση. Τελικά, το συγκρότημα Λαναρά-Κύρτση κηρύχθηκε διατηρητέο (Αρχείο

Τόσο η Artume, όσο και ο ιδιοκτήτης του Λαναρά-Κύρτση, υπέβαλαν ενστάσεις. Εν τω μεταξύ, η Artume είχε ήδη ζητήσει μια τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου από τις αρμόδιες υπηρεσίες του δήμου και του Υπουργείου Περιβάλλοντος, συμβατή με την αρχιτεκτονική της μελέτη. Παράλληλα, είχε ξεκινήσει συζήτηση με το Υπουργείο Περιβάλλοντος σχετικά με τη χωροθέτηση των μέχρι τότε μη επιτρεπόμενων χρήσεων εμπορίου – ψυχαγωγίας (Κουφόπουλος, 2016). Στην ένστασή της, εκτός από την περιγραφή των παραπάνω ενεργειών, η Artume ανέφερε την υλική και ηθική ζημιά της εταιρείας ως προς την καθυστέρηση της επένδυσης «εξαιτίας της καλλιέργειας κλίματος αστάθειας και αναξιπιστίας στους (ξένους) επενδυτές, με κίνδυνο ακόμηση και τη ματαίωση του έργου». Παράλληλα, αντέταξε στοιχεία για την ιστορικότητα του συγκροτήματος ως κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη και, χαρακτηρίζοντας την «τεχνική-αιτιολογική έκθεση – σκαρίφημα» λόγω ανακρίβειας, παρουσίασε στοιχεία από την έρευνα της Δεμίρη (1991, σ.67), τα οποία δείχνουν ότι τα προτεινόμενα προς

διατήρηση κτήρια ανήκαν μορφολογικά στη δεκαετία του '40 και στη μεταπολεμική περίοδο. Επιπλέον, προβλήματα όπως η επιβάρυνση της περιοχής λόγω των ερειπωμένων εγκαταστάσεων «που εγκυμονούν κινδύνους για τη δημόσια υγεία και ασφάλεια» και απαιτούν «πολύ δαπανηρά μέτρα φύλαξης», επιλύονται με την κατεδάφιση των υφιστάμενων κτισμάτων και την ανέγερση «σύγχρονων εγκαταστάσεων, φιλικών προς το περιβάλλον». Τέλος, καταλήγει ότι δεν υπάρχουν κίνητρα διατήρησης για τους ιδιοκτήτες, εάν οι χρήσεις παραμένουν ίδιες (Αρχείο ΔΤΕ). Αξίζει να σημειωθεί η γενική παρατήρηση της Διεύθυνσης Κτηριακών Υποδομών, της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων, της Μαυροειδή από το ΤΙCCH και της Γρατσία από τη ΜΟnuMENTA, ότι συνήθως οι ιδιοκτήτες επικαλούνται ζητήματα δημόσιας ασφάλειας, είτε προσχηματικά, επειδή η διατήρηση των κτηρίων δεν συμβαδίζει με τα σχέδιά τους, είτε γιατί δεν έχουν χρήματα για αναστήλωση ή επειδή δεν τους δίνονται κίνητρα.

Στις 28 Φεβρουαρίου 2011, το Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών, απάντησε στην ένσταση της Artume, ενημερώνοντας, μεταξύ άλλων, ότι ο Δήμος Αθηναίων, αιτήθηκε να ληφθεί υπόψη η πρόταση διατήρησης του βιομηχανικού συνόλου Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση δίχως να γνωστοποιήσει τα κίνητρα. Επομένως, η ιστορικότητα του συγκροτήματος συνδέεται με του Λαναρά-Κύρτση και η χρονολογία κατασκευής του αρχικού πυρήνα του συγκροτήματος δεν αποτελεί «κύριο λόγο αμφισβήτησης της αξίας» του. Ωστόσο, λόγω ιστορικών στοιχείων που υπέβαλλε ο δήμος, συμπεραίνεται αναθεώρηση των αρχικών προτάσεών του. Έτσι, η υπηρεσία απέσυρε την πρόταση χαρακτηρισμού του Μουζάκη. Στο έγγραφο σημειωνόταν η επιφύλαξη του ατόμου που είχε εκπονήσει την έκθεση διατήρησης «σε ό,τι αφορά το “βάσιμο των προβαλλόμενων αντιρρήσεων των ενδιαφερόμενων”», και το ότι η άποψή του παρέμενε όπως αναφερόταν στην έκθεση (Αρχείο ΔΤΕ).

Κατά το διάστημα 4-8 Απριλίου 2011, ακολούθησε η κατεδάφιση του συγκροτήματος Μουζάκη (εικόνες 18-19) – ξεκινώντας από το κτήριο Γ με τα σημαντικότερα μορφολογικά στοιχεία – η οποία σταμάτησε με παρέμβαση της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων, από την οποία δεν είχε ζητηθεί σχετική έγκριση. Υπάλληλος της υπηρεσίας επισημαίνει ότι «οποιαδήποτε κατεδάφιση, ειδικά για το νομό Αττικής, ελέγχεται πρώτα από την υπηρεσία, λόγω του άρθρου 6 του Ν.3028/02», επειδή ακόμη και τα νεότερα των 100 ετών ακίνητα θεωρούνται «ως νεότερα πολιτιστικά αγαθά» και ενδεχομένως φέρουν ιστορική, αρχιτεκτονική ή άλλη αξία (βλ. σχετικά στην ενότητα 1.4). «Το Υπουργείο Περιβάλλοντος, είναι επίσης φορέας

προστασίας», συμπληρώνει. «Αλλά με τις διατάξεις του Νέου Οικοδομικού Κανονισμού και όχι με τις διατάξεις του αρχαιολογικού νόμου». Έτσι, «η διατήρηση κυρίως είναι σε επίπεδο κελύφους, ενώ εμείς βλέπουμε το κτήριο και με όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά του. Δηλαδή βλέπουμε το ίδιο κτήριο ως μνημείο». Συνεπώς, πριν την κατεδάφιση «χρειάζεται και η έγκριση από το Υπουργείο Πολιτισμού και η έγκριση από το Υπουργείο Περιβάλλοντος», που αποτελούν ανεξάρτητους φορείς προστασίας.

Εικόνα 18: Η κατεδάφιση του αρχικού πυρήνα του συγκροτήματος Μουζάκη (Κουφόπουλος, 2016).

Εικόνα 19: Στιγμιότυπο της κατεδάφισης του Συγκροτήματος Μουζάκη από τη ΜΟnuMENTA, η οποία ενημέρωσε την τότε Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, φορέα που βάσει του νόμου 3028/02 θα έπρεπε να έχει ενημερωθεί και γνωμοδοτήσει (Γρατσία, 2011).

Ο Κουφόπουλος (2016) γράφει ότι στην περιοχή ίσχυε αναστολή έκδοσης αδειών, αλλά η Πολεοδομία του Δήμου Αθήνας που εξέδωσε τη συγκεκριμένη οικοδομική άδεια, ενημέρωσε ότι η αναστολή δεν αφορά τις άδειες κατεδάφισης.

Τελικά, αποδείχθηκε πως ο τότε αναπληρωτής Υπουργός Περιβάλλοντος, Νίκος Σηφουνάκης, θεωρώντας ότι «δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 4 του νόμου 1577/1985», είχε απορρίψει τη διατήρηση του συγκροτήματος στις 15 Μαρτίου 2011, δίχως ωστόσο να έχουν ενημερωθεί όλες οι αρμόδιες Υπηρεσίες. Όπως ειπώθηκε «από το γραφείο του, η κατεδάφιση ήταν πρόταση του δήμου» (Τζαναβάρα, 2011, χ.σ.), όπως εντοπίστηκε και στην παρούσα έρευνα.

Η κατεδάφιση έγινε τυχαία αντιληπτή από τη ΜΟnuMENTA, η οποία ζήτησε την παρέμβαση της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων. Από ό,τι φαίνεται, ένα απλό, διαβιβαστικό έγγραφο, υπογεγραμμένο από τον αναπληρωτή Υπουργό, ήταν αρκετό για την κατεδάφιση ενός κτηρίου «με αρχιτεκτονικές, ιστορικές, πολεοδομικές και κοινωνικές αξίες» (Γρατσία, 2011, χ.σ.). Εφόσον στο σημείο θα ανεγειρόταν μια φαραωνική κατασκευή, κατά τον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ (Κουφόπουλος, 2018β, χ.σ.), θα μπορούσε η απόσυρση του χαρακτηρισμού να τεθεί σε διαβούλευση, προκειμένου η τελική απόφαση να μην απορρυθμίζει την προστασία (Σωτηροπούλου, 2004) του Λαναρά-Κύρτση και συγχρόνως, να εμπίπτει στον Πολεοδομικό Ανασχεδιασμό της Ακαδημίας Πλάτωνος, δηλαδή την αιτία της αρχικής πρότασης διατήρησης από το δήμο. Συγχρόνως, εγείρονται ερωτήματα, τόσο για την απουσία επικοινωνίας με το Υπουργείο Πολιτισμού όσο και για την εφαρμογή του άρθρου 24 του Συντάγματος και τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος χώρου του συγκροτήματος Λαναρά-Κύρτση. Κατά πόσο το προβλεπόμενο ογκώδες Mall, θα συμβάδιζε με το χαρακτήρα του διατηρητέου – τελικά – αυτού κτηρίου;

Η έρευνα του μακροσκελούς ιστορικού της επένδυσης της Artume δείχνει πως από την κατεδάφιση του 2011 και ύστερα, σημειώθηκαν επιλεκτικές τροποποιήσεις για την ιδιοκτησία της (ρυμοτομική γραμμή, χρήσεις γης, συντελεστής δόμησης κτλ.), παρά την αναστολή της επένδυσης εξαιτίας των προσφυγών της Επιτροπής κατοίκων στο ΣτΕ (Βάσσου & Παπαχριστούδη, 2017). «Αν δεν κάνανε την κατεδάφιση, δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν τίποτε», υποστηρίζουν τα μέλη του Συντονιστικού. «Η κατεδάφιση ήταν ο αναγκαίος όρος».

Μετά την κατεδάφιση, το 2012, η Artume πέρασε στον όμιλο BlackRock. Για τον όμιλο αυτό η ομάδα Investigate Europe σε πρόσφατη έρευνά της δηλώνει ότι

πρόκειται για τον μεγαλύτερο επενδυτή στον κόσμο. Κατά την ευρωπαϊκή κρίση, ανέλαβε καθήκοντα ελεγκτή και συμβούλου πολλών χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, καθώς και αναθέσεις από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Απόκτησε δηλαδή μια πρωτοφανή πρόσβαση σε δεδομένα δεκάδων ευρωπαϊκών τραπεζών, ενισχύοντας τη θέση της παγκοσμίως (Λεοντόπουλος, 2018).

Την ίδια χρονιά η Artume, σε επιστολή της προς τον τότε πρωθυπουργό Σαμαρά, έθεσε απαραίτητη προϋπόθεση για την υλοποίηση της επένδυσης την αλλαγή χρήσεων του οικοπέδου της (Καμήλαλης, 2017). Το τότε αντιπολιτευόμενο κόμμα ΣΥΡΙΖΑ, υποβάλλοντας ερωτήσεις στη Βουλή, κατήγγειλε πως οι χειρισμοί της εταιρείας συνιστούσαν «συστηματική παραβίαση της νομιμότητας μέσω της σταδιακής δημιουργίας αναπόδραστων τετελεσμένων (όπως η κατεδάφιση του προτεινόμενου ως διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος) και προσχεδιασμένων πρωθύστερων (όπως η εξασφάλιση της άρσης απαλλοτριώσεων)» (Καφαντάρη & Βούτσης, 2013, χ.σ.).

Οι συζητήσεις για ειδική μεταχείριση της Artume συνεχίστηκαν το 2013, αφού του αποκαλύφτηκε ότι ο δήμαρχος Αθήνας, Καμίνης, είχε υπογράψει μνημόνιο συνεργασίας με την εταιρεία, το 2012, χωρίς γνώση του δημοτικού συμβουλίου (Ποντίκι, 2013), την οποία τα εταιρικά στελέχη κατέταξαν «στα πλαίσια της Κοινωνικής Εταιρικής Ευθύνης της Artume» (Δελεβέγκος, 2013, χ.σ.). Έγιναν εντονότερες το 2014, όταν, μετά την έκθεση της BlackRock για κίνδυνο χρεοκοπίας της Ελλάδας, ήρθε στη δημοσιότητα η μη καταβολή ειδικού φόρου της θυγατρικής της, Artume, για το 2009 και το αίτημά της να εξαιρεθεί από την αποπληρωμή του (Tnxs, 2014). Μέρος του Τύπου αντιπαρέβαλε τη στάση του ομίλου – ο οποίος εμπλεκόταν στο οικονομικό σκάνδαλο Luxleaks – με την υπερφορολόγηση των ελλήνων επιχειρηματιών στην Ακαδημία Πλάτωνος (Καρανίκας, 2014). Ένα άλλο, υποστήριζε ότι «κόντρα στα σενάρια χρεοκοπίας», ο όμιλος επενδύει στη χώρα (Κώτσης, 2014, χ.σ.).

Το ίδιο έτος εκδόθηκε απόφαση του Υπουργείου Περιβάλλοντος για αλλαγή χρήσεων της ιδιοκτησίας Artume, ως ζώνης ΒΙΟΠΑ σε εξυγίανση. Δηλαδή, εξηγεί η Παπαθανασίου, από τη Διεύθυνση Γενικού Πολεοδομικού Σχεδιασμού του Υπουργείου Περιβάλλοντος, «έγινε τροποποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, ώστε να συμπεριληφθούν εμπορικές δραστηριότητες» (ο σχεδιασμός αυτός, σε επίπεδο δήμου, υπόκειται στις κατευθύνσεις του ρυθμιστικού σχεδιασμού). Προσθέτει ότι «η απόφαση ήταν σε συμφωνία με το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας» του 2014 με ισχύ έως το 2021, το οποίο προβλέπει την ανάδειξη της Ακαδημίας Πλάτωνος και του

Αρχαιολογικού Άλσους (Ν.4277/14, 2014), δίνει «όμως τη δυνατότητα και στις υφιστάμενες, όμορες, βιομηχανικές περιοχές, να υποδεχθούν και άλλες χρήσεις προκειμένου να αξιοποιηθούν, γιατί σαν βιομηχανικές ζώνες δεν είχαν αξιοποιηθεί».

Οι απόπειρες αύξησης του συντελεστή δόμησης του έργου ακυρώθηκαν από το ΣτΕ, ώσπου η τελική αποδοχή της αύξησής του επήλθε το 2016, από το ΚΑΣ, εγείροντας ερωτήματα στο Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων-ΣΕΑ. Γνωστοποιώντας την αντίθεσή του στη δημιουργία ενός τεράστιου Mall που, «με την όχληση και τις χρήσεις του» και την «εμπορική χρήση» του ονόματος, της Ακαδημίας, «μόνο υποβάθμιση θα φέρει στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου», ο ΣΕΑ, διερωτώταν «γιατί το θέμα έρχεται και επανέρχεται, ενώ η Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει ήδη γνωμοδοτήσει; Υπάρχουν πιέσεις από τον επιχειρηματία για να αλλάξει η προηγούμενη απόφαση;» (ΑΠΕ-ΜΠΕ, 2016, χ.σ.).

Αφότου ορίστηκε το ύψος του έργου στα 21 μ. προς τη Λ. Κηφισού και 18 μ. προς την Ακαδημία Πλάτωνος, ο επικεφαλής της Artume, Τσουκαλάς, δήλωσε πως «συνολικά, μας έχουν αφαιρεθεί περίπου έξι μέτρα σε σχέση με τον αρχικό σχεδιασμό που προέβλεπε ύψος 24 μ., γεγονός που μειώνει την ποιότητα της επιφάνειας που θα μπορούσαμε να μισθώσουμε» (Ρουσάνογλου, 2017, χ.σ.). Ωστόσο, δεν υπήρχαν αναφορές για ματαίωση του έργου. Η Μαυροειδή, αν και ενημερώνει πως το ΤΙCCH δεν παρακολούθησε τη συγκεκριμένη υπόθεση, θεωρεί ότι «ένα mall στη θέση του Μουζάκη, μάλλον αφαιρεί από την περιοχή, παρά προσθέτει – από άποψη ιστορίας και οικονομίας χώρων. Είναι σίγουρο ότι αν διατηρούνταν ο Μουζάκης, θα υπήρχε πολύ περισσότερος χώρος από ό,τι οποιοδήποτε mall. Είναι άλλο κριτήριο, άλλη λογική. Το κέρδος, η εκμετάλλευση κάθε ελεύθερου σημείου», όπως η άρση των απαλλοτριώσεων για τη διαπλάτυνση της Παρακηφίσιας οδού που επιδίωξε η Artume-Blackrock.

Με την απόφαση του ΚΑΣ, μπόρεσε να ολοκληρωθεί η διαδικασία αλλαγής χρήσεων του οικοπέδου της Artume από το Υπουργείο Περιβάλλοντος, η οποία είχε ξεκινήσει το 2014, επί κυβερνήσεως ΣΥΡΙΖΑ, το 2018. Ο ΣΥΡΙΖΑ αιτιολόγησε τη μεταστροφή του από τις θέσεις του 2012 προς την επένδυση και την ικανοποίηση των τροποποιήσεων, μιλώντας για ρυθμίσεις που διασφαλίζουν τη νομιμότητα της επένδυσης και για επιφόρτιση της Artume με αντισταθμιστικά μέτρα. Μέτρα που, σύμφωνα με το Υπουργείο Περιβάλλοντος, θα μπορούσαν να ενταχθούν στο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας για την Ακαδημία Πλάτωνος. Για την ομαλή ένταξη του πολυχώρου στην περιοχή, η Artume θα αναλάμβανε τη δημιουργία μιας ζώνης πρασίνου 5,5 στρεμμάτων

περίπου, στο όριο του αρχαιολογικού χώρου. Εκτός από τη διαμόρφωση ήπιων, υπαίθριων εγκαταστάσεων αθλητισμού και δικτύου πεζών-ποδηλάτων μεταξύ Mall και άλλους, η εταιρεία, μεταξύ άλλων, θα συνέβαλλε στη συντήρηση αθλητικών εγκαταστάσεων των Δήμων Περιστερίου-Αιγάλεω και στην ανάπλαση του ιστορικού-εμπορικού κέντρου του Δήμου Αιγάλεω. Επιπλέον, το Υπουργείο Περιβάλλοντος ανακοίνωσε τη σύσταση ειδικής ομάδας για «την παρακολούθηση τήρησης των δεσμεύσεων» του μνημονίου συνεργασίας (Σαραντής, 2018α, χ.σ.).

Μολονότι εξασφαλίστηκαν οι απαιτούμενες τροποποιήσεις για το Academy Gardens, η BlackRock απέσυρε τελικά την επένδυση και πούλησε το οικόπεδο στον αμερικάνικο επενδυτικό όμιλο Hines, ο οποίος σκοπεύει τη λειτουργία συγκροτήματος πολυκαταστημάτων μικρότερης έκτασης (Ρουσάνογλου, 2019). Σύμφωνα με δημοσιεύματα, η Artume θα οδηγηθεί στη λύση της, «δεδομένου ότι το μοναδικό στοιχείο ενεργητικού της ήταν το ακίνητο στον Κηφισό» (Δελεβέγκος, 2018).

Αναλύοντας τη στάση των φορέων, διαπιστώνεται έλλειψη συντονισμού και συγκέντρωση αρμοδιοτήτων (Κιουσοπούλου, 2011) που συνηγορούν στην αποτροπή της συμμετοχής των ομάδων (Voudouri, 2010). Οι παρατηρήσεις αυτές διατυπώθηκαν ήδη για το Υπουργείο Πολιτισμού στην ενότητα 1.4, αλλά από ό,τι φαίνεται αφορούν εξίσου το Υπουργείο Περιβάλλοντος και το Δήμο Αθηναίων. Συγχρόνως, εντοπίζονται δείγματα απαξίωσης της νόμιμης διαδικασίας από ορισμένα αρμόδια πρόσωπα χωρίς να απαιτούνται εξηγήσεις, ενώ απαιτείται η συμμόρφωση των κατοίκων στις αποφάσεις τους (Χαμηλάκης, 2007/2012).

Ενώ η αποσπασματική αντιμετώπιση της αποβιομηχανοποιημένης περιοχής της Ακαδημίας Πλάτωνος φανερώνει την αδυναμία των αρμόδιων φορέων να αντιληφθούν την περιοχή ως σύνολο, η δράση της Επιτροπής Κατοίκων διαφέρει. Δεν εξαντλείται επιλεκτικά στο Άλσος (ενότητα 3.3), αλλά επιχειρεί με την πρόταση κήρυξης να ενσωματώσει τη βιομηχανική κληρονομιά στα πολιτισμικά στοιχεία της περιοχής, διευρύνοντας τη σχέση της με τον τόπο και διαμορφώνοντάς τον σύμφωνα με τις αξίες της (Καρτάλης, 2016). Διακρίνεται δηλαδή μια σχέση διάδρασης μεταξύ της κουλτούρας της κοινότητας και του τόπου, την οποία ο Jackson (1984) εντοπίζει στο πολιτισμικό τοπίο.

Ωστόσο, η συνήθης απουσία διαλόγου μεταξύ επενδυτών, κοινοτήτων, επιστημόνων και κράτους για ζητήματα διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς (Carver, 1996) φαίνεται να καλύπτεται από επενδυτικές αποφάσεις, οι οποίες είναι μη

δεσμευτικές και εστιάζουν στο εταιρικό όφελος, αντλώντας νομιμοποιητική χροιά από τη στάση της πολιτείας. Η ανάδειξη του τοπικού πολιτιστικού κεφαλαίου με όρους αγοράς (Harvey, 1989) μέσω μίας συγκεκριμένης εταιρείας, θα αποτελούσε μοχλό ουσιαστικής ανάπτυξης ή μία ακόμη, αποσπασματική διαμόρφωση (Λεοντίδου, 2004) της Ακαδημίας Πλάτωνος, ο χαρακτήρας της οποίας από τον 19ο αιώνα δημιουργήθηκε συγκυριακά (ενότητα 3.2); Ποια έπεται να είναι η προοπτική της περιοχής ύστερα από τη ματαίωση της επένδυσης; Όπως γίνεται αντιληπτό, εξαιτίας των τρεχουσών αλλαγών σχετικά με το μέλλον του οικοπέδου και την ασάφεια για στην εφαρμογή του Ρυθμιστικού Σχεδίου στην Ακαδημία Πλάτωνος, ως το 2021, δεν μπορεί να απαντηθεί κατά πόσο οι μελλοντικές πολιτικές θα στοχεύουν στην ανάδειξη της περιοχής ως λειτουργικής ενότητας. Ωστόσο, οι θέσεις των δρώντων και οι απόψεις που αποτυπώνονται παρακάτω, φανερώνουν κυρίαρχες τάσεις που ενδεχομένως επιδρούν σε αυτή την εξέλιξη.

3.5 Δρώντες

Η ακόλουθη παρουσίαση επιχειρείται κατά το δυνατόν θεματικά, προκειμένου να αποφευχθεί μια εκ προοιμίου διχοτόμηση των πολλαπλών απόψεων των δρώντων μεταξύ υπέρ-κατά της επένδυσης.

Όσο εξελίσσεται η διαδικασία τροποποιήσεων, στελέχη της Artume περιγράφουν το Academy Gardens ως

«μια επένδυση αστικής ανάπλασης για τη δημιουργία ενός νέου εμπορικού και ψυχαγωγικού προορισμού που θα μπορούσε να συνεισφέρει στην περιβαλλοντική και εμπορική αναβάθμιση του 4ου Δημοτικού Διαμερίσματος του Δήμου Αθηναίων. Θα περιλαμβάνει καταστήματα λιανικής και εστιατόρια, κλειστές και open air κινηματογραφικές αίθουσες, αμφιθέατρο στην οροφή του κτιρίου, καθώς και χώρο για πολιτιστικές και άλλες εκδηλώσεις» (Κώτσης, 2014, χ.σ. Εικόνες 20-21).

Εικόνες 20-21: Μακέτα του δρομολογούμενου εμπορικού κέντρου Academy Gardens και η έκταση του οικοπέδου της Artume, όπως ήταν το 2017 (Ηγουμενίδη, 2017).

Κατά το διάστημα 2011-2018, πλήθος δημοσιευμάτων υποστήριξε την ανέγερση του Academy Gardens Mall στην Ακαδημία Πλάτωνος, μιλώντας για απροσπέλαστη γραφειοκρατία (Deal News, 2016) και καθυστερήσεις λόγω έλλειψης σχεδιασμού της πολιτείας (Ηγουμενίδη, 2018), παρά τις δεκάδες θετικές συστάσεις που είχε λάβει από τις αρμόδιες αρχές σε θέματα δόμησης, περιβαλλοντικών όρων, κοινωνικής ευθύνης και δυνατότητες απασχόλησης (Ηγουμενίδη, 2017). Αναδείχθηκαν η σημασία της δημιουργίας 1.600 μόνιμων θέσεων εργασίας και οι ισχυρισμοί της εταιρείας για την ανάπτυξη της υποβαθμισμένης περιοχής. Το έργο χαρακτηρίστηκε ως «φάρμακο» για την ανάταξη της ελληνικής οικονομίας, και, σύμφωνα με έρευνα, ήταν επιθυμητό από «το 80% των κατοίκων της περιοχής» (Κώτσης, 2014, χ.σ.).

Αν και στο παραπάνω άρθρο παρουσιάζεται ως μειοψηφία το ποσοστό των κατοίκων που δεν επιθυμούσε το Mall, στη δρομολογούμενη επένδυση της Artume-BlackRock αντιτάχθηκαν όχι μόνο επιτροπές κατοίκων της περιοχής, αλλά και γειτονικοί δήμοι και τοπικοί εμπορικοί σύλλογοι, ο Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων-ΣΑΔΑΣ, λοιπές συλλογικότητες και πολίτες. Η στάση αυτή προέκυψε αφενός εξαιτίας της σύνδεσης του ονόματος Academy Gardens Mall με το γειτονικό Αρχαιολογικό Άλσος και τόπο της Ακαδημίας του Πλάτωνα, αφετέρου λόγω των επιπτώσεων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, τον οικιστικό ιστό, το κυκλοφοριακό

και του ενδεχομένου προσέλκυσης άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που θα αλλοιώνουν το χαρακτήρα της γειτονιάς (ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, 2017, χ.σ. Εικόνες 22-23).

Εικόνες 22-23: Πρόσφατες εικόνες του σημείου όπου υπήρξε η κλωστοϋφαντουργία Μουζάκη, από την πλευρά που γειτνιάζει με το συγκρότημα Λαναρά-Κύρτση. Η δεύτερη εικόνα αποτυπώνει μέρος του κυκλοφοριακού ιστού της περιοχής. Οι αντιδρώντες στην ανέγερση του Mall φοβούνταν την περαιτέρω επιβάρυνσή του. Εδώ, απεικονίζεται η γειτνίαση του οικοπέδου με τη Λ. Κηφισού και την Παρακηφίσια οδό, καθώς και το σημείο για το οποίο ικανοποιήθηκε το αίτημα της Artume και έγινε άρση των επιβεβλημένων απαλλοτριώσεων (Προσωπικές φωτογραφίες, 2019).

Μια έρευνα των τοπικών εμπορικών συλλόγων, του 2012, έδειξε ότι η λειτουργία του Academy Gardens θα προκαλούσε απώλεια 6.000 θέσεων εργασίας (Σαραντής, 2018β). Έτσι, γειτονικοί δήμοι και επιστημονικοί σύλλογοι καταψήφισαν την κατασκευή του Mall. Ενδεικτικά αναφέρεται ο Δήμος Ιλίου, ο οποίος επισημαίνει ότι οι επιπτώσεις της επένδυσης επεκτείνονται στην ιστορική, αρχαιολογική και οικουμενική ιδιότητα της περιοχής, αφού ο όρος «Ακαδημία» – που χρησιμοποιείται διεθνώς από παιδαγωγικά ιδρύματα, θα «χρησιμοποιείται ως εμπορική διαφημιστική επιγραφή καταστήματος» (Κουφόπουλος, 2018α). Το Συντονιστικό θεωρεί πως η εταιρεία «δεν θα 'λεγε το κτήριο Academy Gardens, θα το 'λεγε Kifissos Gardens» ή οτιδήποτε άλλο, «εάν δεν ήθελε να εκμεταλλευτεί την ύπαρξη του αρχαιολογικού χώρου».

Για τη συσχέτιση του Academy Gardens με τον αρχαιολογικό χώρο που βρίσκεται περίπου 1000 μ. μακριά, τα στελέχη της Artume προέτασαν τις θέσεις των Υπουργείου Πολιτισμού και ΣτΕ, που θεωρούσαν ότι το Mall δεν επηρεάζει τον αρχαιολογικό χώρο. Αντιθέτως, έλεγαν τα στελέχη, η επένδυση θα συμβάλλει «στην ανάπτυξη της περιοχής, που ενώ βρίσκεται τόσο κοντά στο κέντρο της Αθήνας, σε μεγάλο βαθμό είναι εγκαταλελειμμένη», «εμείς θέλουμε να αναδείξουμε την ιστορική αξία του αρχαιολογικού χώρου και να συμβάλουμε στο να μεταμορφωθεί η περιοχή σε έναν σημαντικό πολιτιστικό και τουριστικό προορισμό» (Κώτσης, 2014, χ.σ.). Οι συγκεκριμένες θέσεις περικλείουν πυκνότητα στοιχείων, τα οποία χρήζουν επιμέρους ανάλυσης. Αρχικά, έχει ενδιαφέρον το ότι η πρόθεση ανάδειξης του πολιτισμικού τοπίου της Ακαδημίας Πλάτωνος ως πόλου έλξης επισκεπτών και διαφήμιση του τόπου (Mergos & Patsavos, 2017), στην προκειμένη περίπτωση προέρχεται από μια εταιρεία και όχι από περιφέρειες και έθνη που θέλουν να διαφοροποιηθούν παγκοσμίως (Mergos, 2017). Δηλαδή, τα σχήματα εξουσίας μεταξύ δρώντων και πολιτισμικής κληρονομιάς εναλλάσσονται (Harrison, 2013). Συγχρόνως, δεν μπορεί να αγνοηθεί η ρυθμιστική απόφαση της εταιρείας για το τι είναι αξιόλογο να αναδειχθεί πολιτιστικά (Agamben, 2009) ως παρελθόν της περιοχής (Πλάντζος, 2017· Doulas, 1998· Lowenthal, 1985), εφόσον επιδίωξε να κατεδαφίσει ένα βιομηχανικό μνημείο και να αναδείξει την ιστορική αξία του αρχαιολογικού χώρου, όπως διατεινόταν.

Παράλληλα, από την ανάλυση του ιστορικού, διακρίνεται μια διαρκής πίεση της Artume για εξαιρετισμό της ιδιοκτησίας της από τις νομικές απαιτήσεις, αντίστοιχη με την επιχειρησιακή χειραγώγηση προς όφελος της παγκόσμιας αγοράς, που περιγράφει η Easterling (2014). Επομένως, εφόσον πρόκειται για μια εταιρεία του μεγαλύτερου

επενδυτικού ομίλου παγκοσμίως (Λεοντόπουλος, 2018), η επιθυμία της Artume-BlackRock να συμβάλει στη μεταμόρφωση της Ακαδημίας Πλάτωνος, πηγάζει από τις επιχειρηματικές της προσδοκίες να προαγάγει την υπεραξία του τοπίου (Apaydin, 2015· Skounti, 2008), σε πόλο έλξης καταναλωτών και διαφήμιση του Mall. Το ενδεχόμενο τουριστικής ανάπτυξης μέσω τέτοιου είδους επενδύσεων, εγείρει ζητήματα εμπορευματοποίησης και περαιτέρω υποβάθμισης της περιοχής (Karagiannis, 2013) για το Συντονιστικό και τις συλλογικότητες.

Όσον αφορά την άποψη ότι το Mall δεν επηρεάζει τον αρχαιολογικό χώρο, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, είναι πιθανότερο, ο αρχαιολογικός χώρος, ως νοσηματοδοτημένος τόπος με διακριτή ταυτότητα (Χωριανόπουλος, 2007) και συμβολισμούς (Λαμπροπούλου, 2016), να επηρέαζε το Mall. Ως επωνυμία ενός εμπορικού πολυκέντρου «μη-τόπου», κατά τον Augé (1992), δίχως στοιχεία συνδεσιμότητας προς τους επισκέπτες, θα αποτελούσε πεδίο αναφοράς. Η σημειωτική αυτή συναντάται και στις ονομασίες άλλων συνοικιακών καταστημάτων. Όμως η μεγάλη κλίμακα του Academy Gardens Mall αρχιτεκτονικά, εμπορικά, αλλά και από πλευράς παγκόσμιας ορατότητας, ενδεχομένως να αποτελούσε μια ισχυρότερη διαμεσολάβηση της «αίσθησης» του αρχαιολογικού άλσους, που θα μπορούσε να αναπαραχθεί οπουδήποτε. Κάτι δηλαδή που προσομοιάζει την «αυθεντική ψευδαίσθηση» (βλ. σ.25 παραπάνω) κατά τον Skounti (2008). Από ό,τι φαίνεται, η πιθανότητα αλλοίωσης του χαρακτήρα του άλσους και του ευρύτερου τοπίου με αυτόν τον τρόπο, προσέκρουε στις προσδοκίες (Jacques, 1995) που είχαν για την Ακαδημία Πλάτωνος όσοι αντιδρούσαν, καθώς και στην πολιτισμική τους ταυτότητα (Buckland, 2013)· στις σχέσεις και τα δίκτυα που είχαν αναπτύξει οι τοπικές κοινότητες υπερβαίνοντας τις επίσημες δομές (Castells, 1996) και στις μνήμες που τις συνέδεαν (Halbwachs, 1968/2013).

Το Άλσος, σύμφωνα με την Παπαχριστούδη,

«προστατεύτηκε – με την αποτροπή της επένδυσης της Reds – και αναβαθμίστηκε από τους κατοίκους. Έγινε δηλαδή γνωστό, βγήκε η γειτονιά σε αυτό, το χρησιμοποιούσε πλέον ως ελεύθερο χώρο και πάρκο. Επίσης ήρθε το Συνεργατικό Καφενείο και έκανε εκδηλώσεις. Πολλές ακόμη συλλογικότητες άρχισαν να το χρησιμοποιούν. Η Επιτροπή Κατοίκων κάνει σε συνεργασία με τους άλλους φορείς-συλλογικότητες κάθε χρόνο, διήμερα και τριήμερα με συμμετοχή χιλιάδων ανθρώπων»,

από το 2012 και ύστερα. Ταυτόχρονα, η Επιτροπή αντιτίθεται στην οικειοποίηση και «αξιοποίησή του εν είδει Disneyland» (Βάσσου & Παπαχριστούδη, 2017, χ.σ.), απηχώντας τον Bryman (1999) που μιλά για μαζική κατανάλωση «ντισινεϋοποιημένων»

περιοχών. «Οι χρήσεις του Mall θα κατασκευάσουν “ταυτότητα” για όλη την περιοχή», επικαλύπτοντας τις πολύμορφες πρωτοβουλίες των κατοίκων για την ανάδειξη της Ακαδημίας Πλάτωνος ως τόπου πολιτισμού με δημόσιο χαρακτήρα και για την αξιοποίηση της αποβιομηχανοποιημένης περιοχής «με επίκεντρο τον πολιτισμό και τη γνώση» (Βάσσου & Παπαχριστούδη, 2017, χ.σ.). Οι κάτοικοι επιθυμούν ο χαρακτήρας του τοπίου να αντικατοπτρίζει τις αξίες των ανθρώπων που το διαμόρφωσαν και συνεχίζουν να ζουν σε αυτό (Καρτάλης, 2016), υπενθυμίζοντάς μας πως το ICOMOS (2013) αναγνωρίζει ότι τα πολιτισμικά τοπία αποτελούν μέρος της συλλογικής μας ταυτότητας. Έτσι, συμπληρώνει η Βάσσου, «εμείς εδώ, περισσότερο υπερασπιζόμασταν έναν χώρο πολιτισμού». Υπήρχαν όμως και άλλοι

«που πλήττονται οικονομικά. Όχι μόνο περιβαλλοντικά ή πολιτισμικά. Το Περίστερι ή κάποιοι άλλοι δήμοι κοντινοί, εκτός από αυτό που, πες τους αγγίζει ή δεν τους αγγίζει – ή τους αγγίζει με μία ευρύτερη έννοια, είχανε και το ζήτημα των μαγαζιών τους. Έτσι θα κλείνανε. Οπότε κάναμε μία προσπάθεια να ανοίξει ο α-γώνας μας. Μ’ αυτή την έννοια φτιάξαμε το Συντονιστικό, ανοιχτό σε άτομα και συλλογικότητες».

Η Παπαθανασίου (Υπουργείο Περιβάλλοντος) λέει για την επένδυση πως

«οι απόψεις δίστανται. Επειδή έκανα κάποιες αυτοψίες στην Ακαδημία Πλάτωνος, θεωρώ ότι αναβάθμιση της περιοχής θα ήτανε, αλλά είναι προσωπική μου γνώμη αυτή. Ο Δήμος Περιστερίου δικαίως αντιδρούσε, γιατί θα του διέλυε την αγορά. Ο Δήμος Αθηναίων δεν είχε κανένα λόγο να μην το θέλει»,

εφόσον η εταιρεία, «προκειμένου να φτιάξει το πολυκέντρο, είχε έρθει και σε συμφωνία με το Δήμο της Αθήνας. Είχαν υπογράψει και ένα συμφωνητικό, με πολλά αντισταθμιστικά». Από την άλλη, το συμφωνητικό αυτό, που αρχικά συστάθηκε παράτυπα, δεν αποτελεί ένδειξη της αδιαφορίας των φορέων για διάλογο και εξέταση των αιτημάτων όσων διαμαρτύρονται για το Mall;

Τα μέλη του Συντονιστικού παρατηρούν ότι, όχι μόνο στην περίπτωση του Mall, αλλά σε πολιτικές προτάσεις βάθους δεκαετιών, έχουν ανακοινωθεί πολλά για την Ακαδημία Πλάτωνος (ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων, αντιπλημμυρικά έργα, κατασκευή μουσείου) και «δεν έχει γίνει τί-πο-τε!». Και είναι πραγματικά να αναρωτιέσαι! Για ποιον ακριβώς λόγο!». Μόνο στις προεκλογικές περιόδους θυμούνται όλοι την περιοχή, τονίζουν. Η Επιτροπή Κατοίκων, αν και συναντήθηκε με αρμόδιους φορείς και έκανε «δύο απόπειρες με το Πολυτεχνείο να γίνει ένα ερευνητικό πρόγραμμα» για την ανάπτυξη της περιοχής, βάσει επιστημονικού σχεδιασμού, «η περιφέρεια ποτέ δεν το χρηματοδότησε να προχωρήσει». Το Συντονιστικό επιθυμεί επίσης την αναβάθμιση της περιοχής, δηλώνουν, με εστίαση όμως στους πολίτες. Ως Συντονιστικό «έκανε

συνελεύσεις, κινητοποιήσεις, δράσεις ενημέρωσης» για τις ιδιαιτερότητες της περιοχής, στις οποίες συμμετείχαν ακαδημαϊκοί, φορείς και συλλογικότητες (βλ. Παράρτημα, σ.111-113), καθώς και «συλλογή υπογραφών, μέσω ιστοσελίδας που δημιούργησε μια ομάδα⁹ στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος URBAN». Υπενθυμίζεται ότι η πρωτοβουλία URBAN, στην οποία ανήκει ο φορέας URBACT (ενότητα 2.2.3), ασχολείται με την προώθηση της βιώσιμης ολοκληρωμένης αστικής ανάπτυξης (Tosics, 2018). Στη συγκεκριμένη ιστοσελίδα αναφέρονται ορισμένα γνωρίσματα της Ακαδημίας Πλάτωνος (αρχαία ιστορία, βιομηχανικό παρελθόν, δράσεις-προτάσεις συλλογικοτήτων) και η άποψη ότι η προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς της περιοχής είναι μη συμβατή με το ιδιωτικό συμφέρον εταιρειών «και την κατασκευή οποιουδήποτε Mall», την οποία προσυπογράφουν πάνω από 4.000 άτομα από όλο τον κόσμο (Academygardens.org, χ.χ.).

Από τα παραπάνω, φαίνεται πως η ενεργός δράση των συλλογικοτήτων μετασχηματίζει το πολιτισμικό τοπίο (Clark, 2011), όμως στην παρούσα περίπτωση απουσιάζει η ενίσχυση του πολιτισμικού περιεχομένου που παράγεται και η αξιοποίησή του από την πολιτεία (Freeland, 2001/2005· Βαβουρανάκης, 2015· Mitchell & Buggey, 2000). Η αδιαφορία της πολιτείας διαπιστώνεται και από τη Γρατσία (MOnuMENTA).

«Το Μητρώο της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Αθήνας», όπως λέει, δημιουργήθηκε για να διευκολύνει, ειδικότερα σε καιρό κρίσης και μειώσεων προσωπικού. Όμως δεν αξιοποιείται, όπως δεν αξιοποιούνται και οι φορείς-συλλογικότητες που παράγουν παράπλευρο, ενισχυτικό έργο. Συχνά υπάρχει εχθρική στάση ή αδιαφορία από τους επίσημους φορείς, χωρίς, ωστόσο να αποκλείονται οι εξαιρέσεις»,

καταλήγει. Από τη Διεύθυνση Αρχιτεκτονικής επισημαίνεται ότι η αναίτια μετακίνηση δυναμικών υπαλλήλων από θέσεις με πρωτοβουλίες, δημιουργεί τέτοιου είδους ελλείμματα, δηλαδή ολιγορία των αρχών (Τερκενλή, 1996).

Όσον αφορά το Academy Gardens Mall, τα μέλη του Συντονιστικού αποδίδουν τη ματαίωσή του στον κερδοσκοπικό χαρακτήρα της επένδυσης, ο οποίος συνέβαλε στην αλλοίωση του τοπίου, με ορατό (κατεδάφιση) και μη ορατό (τροποποιήσεις) τρόπο (Terkenli, 2011). Έτσι, αν και αναγνωρίζουν ότι καθυστέρησαν την επένδυση, θεωρούν τη ματαίωσή της «μία πύρρειο νίκη», λόγω της προσθήκης χρήσεων δίχως να είναι αποτέλεσμα ενός ευρύτερου σχεδιασμού. Αγνοώντας, δηλαδή, τα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα της περιοχής (Κιουσοπούλου, 2011). Αναφέρουν ότι «το

⁹ Στην ιστοσελίδα αναφέρεται μόνο μια διεπιστημονική ομάδα αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων, ανθρωπολόγων και καλλιτεχνών, με την οποία επιδιώχθηκε επαφή, χωρίς επιτυχία.

Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας 2014-2021 λέει ότι η Ακαδημία Πλάτωνος και το ΒΙΟΠΑ πρέπει να αναβαθμιστούνε πολεοδομικά, με ρήτρα τον αρχαιολογικό χώρο και τον πολιτισμό», πλέον, όμως, «τα πάντα βαφτίζονται πολιτισμός. Εδώ, ας πούμε και το mall, το έλεγαν κέντρο εμπορίου και πολιτισμού». Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιοχές της Αθήνας και της Αττικής, συνεχίζουν, όπου προωθούνται τα ιδιωτικά συμφέροντα. «Γιατί σημασία έχει το ποιος κάνει τη μελέτη. Από ποιανού τα συμφέροντα και την οπτική». Δηλαδή, τα μέσα και οι επιδιώξεις που διαμορφώνουν το εκάστοτε πολιτισμικό τοπίο (Τερκενλή, 1996), αναδεικνύοντας ή υποβαθμίζοντάς το.

Οπότε, έχει ενδιαφέρον η αποτύπωση των ευρύτερων προβλήματα και των πιθανών εναλλακτικών που αφορούν τη διαχείριση της συγκεκριμένης περίπτωσης, αλλά και της πολιτισμικής κληρονομιάς γενικότερα, όπως σχηματοποιείται από τα ερευνητικά δεδομένα.

3.6 Προβλήματα και εναλλακτικές

Γενικά, παρά τα σημαντικά βήματα, η βιομηχανική κληρονομιά στην Ελλάδα «πολύ συχνά τελεί υπό τη σκέπη και τη σκιά της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου», παρατηρεί η Μαυροειδή (TICCIH), συγκλίνοντας με αντίστοιχες βιβλιογραφικές αναφορές (Ζορμπά, 2014· Θέμελης, 2008· Voudouri, 2010). Αν και ο αρχαιολογικός νόμος για την πολιτισμική κληρονομιά αναφέρεται στα νεότερα μνημεία (Δεληγιάννη, 2016), η ίδια θεωρεί πως οι προβλέψεις του δεν επαρκούν. Η κήρυξη των βιομηχανικών μνημείων ακολουθείται από δισεπίλυτα προβλήματα σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησης, τη χρηματοδότηση και το φορέα διαχείρισής τους.

Στην ερώτηση εάν η διατήρηση συνοδεύεται από προτάσεις βιωσιμότητας, η Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων απάντησε ότι το Υπουργείο Πολιτισμού «είναι περισσότερο ελεγκτικός μηχανισμός. Μπορεί να προτείνει χρήσεις, αλλά την ευθύνη την έχει πάντα ο ιδιοκτήτης». Από τη Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών του δήμου παρατηρούν ότι «το κράτος κηρύττει, αλλά δεν αξιοποιεί. Δίχως απαλλοτριώσεις ή κάποιου άλλου είδους στήριξη, δυσχεραίνεται η διατήρηση των λιγότερο ορατών και εμβληματικών στη δημόσια σφαίρα, βιομηχανικών χώρων», παρατήρηση που καταδεικνύει και τα κενά των επιλεκτικών πολιτικών (Buckland, 2013) στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς. Γενική παραδοχή των συμμετεχόντων στην έρευνα φορέων είναι ότι απουσιάζει ο επίσημος σχεδιασμός με κίνητρα προς τους ιδιοκτήτες των διατηρητέων κτηρίων, προκειμένου να μην «θεωρείται η διατήρηση καταδίκη που αφαιρεί αξία από

τις ιδιοκτησίες τους» σε αντίθεση με άλλες που επιδέχονται αλλαγές. Παρουσιάζεται, δηλαδή, μια αδυναμία των επίσημων πολιτικών να δημιουργήσουν νέες, βιώσιμες αξίες από την πολιτισμική κληρονομιά (Inahata, 2017). Επίσης, γίνεται αντιληπτό πως η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς είναι ανέφικτη δίχως οικονομικούς πόρους (Navrud & Ready, 2002). Οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ότι ζητήματα χρηματοδότησης, γραφειοκρατίας και πολυιδιοκτησίας προστίθενται στα προβλήματα της κρίσης, με επιπτώσεις στην προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς.

Συγχρόνως, οι κλειστοί, εγκαταλελειμμένοι βιομηχανικοί χώροι προκαλούν όχληση και αρνητικές συνδηλώσεις, επισημαίνουν η Μαυροειδή (TICCIH) και η Γρατσία (MONUMENTA), ενώ ως μεγάλες εκτάσεις εντός πυκνοδομημένων περιοχών (Tosics, 2018), μπορούν να αξιοποιηθούν εμπορικά. «Μπροστά σε αυτό», λέει η Μαυροειδή, «πολλές φορές σαρώνεται και οτιδήποτε είναι εκεί και μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο για εμπορικό και οικονομικό κέρδος». Ειδικότερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, συμπληρώνει, παρατηρείται «η υποχώρηση της προστασίας του κράτους, απέναντι σε απαιτήσεις οικονομικού περιεχομένου». Συχνά προστίθενται επιπλέον προβλήματα από αβλεψίες στη διαχείριση, αναφέρει η Μαυροειδή, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της «αλλοίωσης του χαρακτήρα του Γκαζοχωριού και μάλιστα με όρους όχλησης για τους κατοίκους».

Η προστασία, τονίζουν η Μαυροειδή και η Γρατσία, προέρχεται από την ευαισθητοποίηση του κόσμου, τόσο για την ιστορία του κτηρίου όσο και για τους τρόπους αξιοποίησης. Ενδυναμώνεται μέσω εκδηλώσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δράσεων, ενισχύοντας με τη σειρά της υποστηρικτικές πολιτικές (Clark, 2011). Όπως διαπιστώνουν, η ευαισθητοποίηση του κόσμου αυξάνεται σταδιακά στην Ελλάδα και οδηγεί στη δημιουργία δραστήριων ομάδων. Ενίοτε, κινητοποιείται από επίσημες αποφάσεις, όπως αυτή «του Υπουργείου Πολιτισμού για τον αποχαρακτηρισμό των κτηρίων του Κουρεμένου στην Ακρόπολη, στην οποία εναντιώθηκε η αρχιτεκτονική κοινότητα», αναγνωρίζει η Διεύθυνση Κτηριακών Υποδομών. Η συγκεκριμένη απόφαση είναι ένα ακόμη δείγμα της αδυναμίας των επίσημων φορέων να αντιμετωπίζουν τις περιοχές ολιστικά, ως πολιτισμικά τοπία συνυφασμένα με το κοινωνικό γίγνεσθαι και τις ανθρώπινες αξίες (Καρτάλης 2016· Τερκενλή, 1996· Inglis, 1977), τα οποία προσφέρουν μια αίσθηση συνέχειας (Taylor & Lennon, 2011).

Το ότι δεν γίνεται να διατηρούνται τα πάντα (Harrison, 2013· Holtorf, 1998) πλέον αναγνωρίζεται διεθνώς. Όμως, η αιτιολογημένη διατήρηση «υλικών τεκμηρίων

και άυλων μαρτυριών από αντιπροσωπευτικά παραδείγματα δίνει τη δυνατότητα στους ανθρώπους του παρόντος και του μέλλοντος να μελετήσουν – να έχουν ίχνη της ιστορίας, της παραγωγικής δραστηριότητας, της εγκατάστασης». Πλέον, με την πρακτική της επανάχρησης δημιουργείται ένα απόθεμα εμπειριών, «από κατοικίες μέχρι γραφεία ή νέες παραγωγικές δραστηριότητες», συμπληρώνει, δίνοντας ως εγχώριο παράδειγμα βιώσιμης επανάχρησης τη μετατροπή της καπναποθήκης της Δράμας, χρονολογίας 1924, στο ξενοδοχείο Hydrama Grand. Διευκρινίζει πως, όταν για λόγους οικονομικού ενδιαφέροντος επιβάλλεται η κατεδάφιση, επειδή πιθανώς η επιχείρηση είναι ενεργή, «τα διεθνή ντοκουμέντα της βιομηχανικής κληρονομιάς προτείνουν να προηγηθεί λεπτομερής τεκμηρίωση και ψηφιακή αποτύπωση», ώστε να αποφευχθεί η απαλοιφή από την ιστορία και τη μνήμη, τόσο της περιοχής όσο και της επιχείρησης. Με δεδομένη την κατεδάφιση, η πρακτική αυτή θα μπορούσε να εφαρμοστεί στο συγκρότημα Μουζάκη, όπου δεν είχε διασωθεί ο εξοπλισμός.

Η άποψη του Συντονιστικού είναι ότι κτήρια σαν την κλωστοϋφαντουργία Μουζάκη, σχετίζονται με τη συλλογική μνήμη (βλ. ενότητα 2.2.2).

«Είναι σύμβολα με αξίες πολιτισμικής κληρονομιάς, γιατί ήταν τα πρώτα εργοστάσια της περιοχής και της Αθήνας. Πρέπει και να προστατευτούν – να μην κατεδαφιστούν, αλλά πρέπει να πάρουνε και άλλη χρήση – για τις ανάγκες της κοινωνίας. Των κατοίκων και γενικότερα της Αθήνας».

Επισημαίνουν ότι «ο πολιτισμός είναι ιδιωτική υπόθεση παντελώς, και υπόθεση των ιδρυμάτων Νιάρχου, Στέγης, Λάτση και λοιπά». Δηλαδή, «δεν είναι κοινή υπόθεση, ανοιχτός σε όλους, από τους πολίτες στους πολίτες». Ωστόσο, παραδέχονται ότι ως Συντονιστικό εξέφραζαν περισσότερο την εναντίωσή τους στο Mall, αφού οι προτάσεις αξιοποίησης δεν μπορεί να προηγούνται της μελέτης. Οι θέσεις του Συντονιστικού εκφράζονται έμπρακτα με την οικειοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς της περιοχής μέσω συμμετοχικών δράσεων, η οποία μπορεί να ιδωθεί ως ετεροκαθορισμός (Πλάντζος, 2016) από την κεντρική πολιτιστική πολιτική, που για χρόνια διακρινόταν από ελιτιστικές αντιλήψεις, κρατώντας μακριά τους ανθρώπους (Θέμελης, 2008).

Ποια ήταν όμως η γενικότερη, επίσημη πολιτική για τη συγκεκριμένη περιοχή; Η Παπαθανασίου (Υπουργείο Περιβάλλοντος) ενημερώνει πως «είχανε ξεκινήσει πολεοδομικές μελέτες για την περιοχή που δεν ολοκληρώθηκαν». Επιπλέον, με την κατάργηση της ΕΑΧΑ, τα σχέδια ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων και η ανάπλαση της Ακαδημίας Πλάτωνος δεν συνεχίστηκαν. Πλέον «το σχεδιασμό στην Αττική τον υλοποιεί η Διεύθυνση Σχεδιασμού Μητροπολιτικών και Περιαστικών Περιοχών,

διάδοχος του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας», η οποία, μέσω κατάλληλων εργαλείων, μπορεί «να προχωρήσει στην ανάπλαση της περιοχής και να κάνει αυτά που προβλέπει ο σχεδιασμός. Κυρίως, θέλει έναν καλό συντονισμό μεταξύ υπηρεσίας και δήμου, γιατί ο όποιος σχεδιασμός ξεκινάει από το δήμο», προσθέτει.

Ποια θα μπορούσε να είναι η μελλοντική στόχευση; Αντλώντας από τα παραπάνω, επιβεβαιώνεται η σπουδαιότητα ενός σχεδιασμού που περιλαμβάνει τις ιδιαιτερότητες και την ποικιλομορφία του πολιτισμικού τοπίου (Κιουσοπούλου, 2011· Smith, 2006). Τα στοιχεία αναδεικνύουν την ανάγκη συνδιαμόρφωσης μεταξύ των αρμόδιων φορέων, της κοινότητας και των όμορων δήμων, η οποία μπορεί να ενισχυθεί από τη συμβολή φορέων και επιστημόνων, καθώς και από προγράμματα όπως το URBAN ή το «Ευρώπη 2020» που εντάσσουν την πολιτισμική κληρονομιά σε στρατηγικές βιώσιμης ανάπτυξης (Mergos & Patsavos, 2017).

Ο αποσπασματικός χαρακτηρισμός «ΒΙΟΠΑ προς εξυγίανση» εκτός από εξαιρετισμό, ενδεχομένως να επιβαρύνει τη μελλοντική χάραξη, γι' αυτό απαιτεί σχεδιασμό ως προς το πώς να διευρυνθεί πέρα από τη συγκεκριμένη ιδιοκτησία, με στοχευμένα κίνητρα και χρήσεις. Ενδεχομένως να μην έχει εξαντληθεί η αναζήτηση κατευθύνσεων και κινήτρων για το τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος, γεγονός που αναδεικνύει μια ελλειμματική πολιτι(στι)κή διαχείριση. Όμως, παρά τα δυσεπίλυτα προβλήματα, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν δείχνουν ότι υπάρχουν η θέληση της κοινότητας, καθώς και πρωτοβουλίες και φορείς για συνεργασία εντός ή εκτός Ελλάδας. Σημείο εκκίνησης θα μπορούσε να είναι μια δημόσια διαβούλευση που θα συμπεριλάβει όλες τις απόψεις.

4. Συμπεράσματα

Στην ενότητα αυτή συνοψίζονται τα κρίσιμα σημεία της περίπτωσης της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, μιας υπόθεσης που διήρκεσε 11 χρόνια. Η παρούσα εργασία αποτυπώνει ένα μεταβατικό στάδιο, κάτι που σημαίνει ότι υπάρχει περιθώριο για μελλοντική έρευνα.

Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση συμπεραίνεται ότι διαμέσου του πολιτισμικού τοπίου εκφράζεται έντονα η δυναμική του μετασχηματισμού που διαμορφώνει τις ανθρώπινες κοινωνίες στην πάροδο του χρόνου. Σχέσεις ταυτότητας, μνήμες και ιστορικές αναφορές ευθύνονται για τη διατήρηση πτυχών του τοπίου, αντιλήψεις και κοινωνικές συμπεριφορές διαμορφώνουν τα στοιχεία του, σύγχρονες χρήσεις και ανάγκες διευρύνουν ή περιορίζουν το πεδίο του. Συνεπώς, ο μετασχηματισμός του προκαλείται από πολιτισμικές μεταβολές, κοινωνικοπολιτικά αίτια και οικονομικούς λόγους.

Κάποιοι διεθνείς φορείς επιχειρούν να αποτυπώσουν στα κείμενά τους αυτή τη δυναμική σχέση, αναδεικνύοντας ειδικότερα το ότι η σπουδαιότητα των πολιτισμικών στοιχείων απορρέει από τις αξίες και τις σημασίες που έχουν αυτά για τους ανθρώπους. Υπ' αυτήν την έννοια, ακόμη και τοπία καθημερινά ή υποβαθμισμένα εντάσσονται στην πλαισίωση προστασίας. Έτσι, αφενός προωθείται η απαγκίστρωση της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς από το θετικιστικό, υλικοκεντρικό μοντέλο (βλ. σ.16 παραπάνω), αφετέρου αναγνωρίζεται η κριτική θέση πολλών ερευνητών απέναντι στην «οικουμενική» αξία της πολιτισμικής κληρονομιάς και η αμφισβήτηση της αλόγιστης, για αρκετούς, πρακτικής προστασίας-διατήρησής της.

Παρά τη συμπερίληψη των υποβαθμισμένων τοπίων στην πολιτιστική ατζέντα σε θεωρητικό επίπεδο και την προώθηση κειμένων με επίκεντρο τη δημιουργία νέων αξιών μέσω της πολιτισμικής κληρονομιάς, η ανάλυση δείχνει πως η πρακτική εφαρμογή υστερεί. Η οικονομική στενότητα, το μέγεθος της ανταποδοτικότητας πιθανών αναπλάσεων, σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση αρμοδιοτήτων και προβλημάτων φόρτου εργασίας προκαλούν περισσότερο την ολιγωρία των αρμόδιων φορέων παρά προσφέρονται ως έδαφος κατάλληλο για εμπνευσμένη διαχείριση.

Ωστόσο, από την ανάλυση προκύπτει επίσης ότι οι τοπικές κοινότητες που ζουν (σ)τα υποβαθμισμένα αυτά τοπία, επιχειρώντας να βελτιώσουν την καθημερινότητά τους, δημιουργούν ομάδες με σκοπό την αναβάθμιση των τοπίων και της ποιότητας ζωής τους και παράλληλα, δικτυώνονται με άλλες. Η συλλογική ταυτότητα που σταδιακά συγκροτούν, δημιουργεί νέες μορφές περιεχομένου, όπως είδαμε στην

περίπτωση του Συντονιστικού της Ακαδημίας Πλάτωνος. Αντίστοιχα, φορείς και συλλογικότητες πειραματίζονται με τη δημιουργία νέων αξιών. Επιτυχές παράδειγμα αποτελεί ο ανοιχτός στο κοινό περίπατος του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, ο οποίος παρείχε επιστημονικές γνώσεις για την περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος, ευαισθητοποιώντας παράλληλα όσους συμμετείχαν για την προστασία του τοπίου.

Ορισμένες φορές αυτή η δυναμική μεταξύ κοινότητας-πολιτισμικού τοπίου υπερσχύει της πολιτικής ατζέντας του κράτους, όπως, για παράδειγμα, έγινε με την προστασία της Πλάκας, ενέργεια που επέφερε την αναγνώρισή της ως γειτονιάς της Ακρόπολης (βλ. σ.27). Ωστόσο, στην περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη, αλλά και γενικότερα, παρατηρείται περισσότερο μια ρυθμιστική-επεμβατική εφαρμογή των κρατικών αποφάσεων στο τοπίο, με αποσπασματικό συνήθως τρόπο, η οποία παραβλέπει το ότι τα τοπία αντικατοπτρίζουν τις αξίες των ανθρώπων και αποτελούν μέρος της συλλογικής ταυτότητας. Έτσι, συχνά ο μετασχηματισμός των πολιτισμικών τοπίων απηχεί εντονότερα τους ισχύοντες θεσμούς από ό,τι τις κοινωνικές διαδικασίες που εξελίσσονται σε αυτά. Συγχρόνως, διαπιστώνεται η ένταση της χειραγώγησης της παγκόσμιας αγοράς, σε βαθμό που καταστρατηγείται η νομοθεσία περιοχών.

Συγκεκριμένα, όσο το Academy Gardens Mall προωθείται από την Artume-BlackRock, επενδυτή παγκόσμιας ισχύος, συμβαίνουν παράτυπα ορισμένες πράξεις, όπως η κατεδάφιση του συγκροτήματος Μουζάκη, δίχως την προβλεπόμενη από το Ν.3028/02 έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, σε μια στιγμή που το κράτος παρακάμπτει τον εαυτό του.

Παράλληλα, εντοπίζεται ένα κενό. Η πολιτική χειραγώγησης που περιγράφεται στη βιβλιογραφία (βλ. σ.9, 47), συσχετίζεται περισσότερο με την εργαλοιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς μέσω της ανάδειξής της, ενώ η καταστροφή της αποτελεί ηγεμονική πολιτική αποκάθαρσης. Στη μελέτη περίπτωσης, από την άλλη, οι επιλογές της ανάδειξης του Άλσους και της κατεδάφισης του βιομηχανικού συγκροτήματος υπακούουν στις επιταγές της αγοράς. Πριν την κατεδάφιση, το Υπουργείο Περιβάλλοντος προωθούσε τη διατήρηση των συγκροτημάτων Μουζάκη και Λαναρά-Κύρτση, σύμφωνα με αίτημα του Δήμου Αθηναίων, το οποίο αποσύρθηκε για το πρώτο. Η κίνηση διατήρησης του βιομηχανικού μνημείου δεν μειώνει το προβάδισμα του κλασικού πολιτισμού έναντι άλλων, κάτι το οποίο συνιστά γενική διαπίστωση, όπως είδαμε στις ενότητες 1.1, 1.4, αλλά περισσότερο υποδηλώνει μια συγκυριακή απόφαση. Τα παραπάνω υπογραμμίζουν τη δυναμική των επιχειρηματικών συγκεντρώσεων στην

εποχή μας, αλλά και μια αυξανόμενη, οικονομικοκεντρική προσέγγιση, η οποία απαξιώνει άλλου είδους τεχνολογίες της επίσημης, κεντρικής αφήγησης που σχετίζονται με τον πολιτισμό και την ταυτότητα, όπως την αναγωγή της προστασίας σε καθήκον, ακόμη και για πολιτιστικά αγαθά που έχουν απομακρυνθεί από τη χώρα (βλ. σ.23). Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν την απουσία σχεδιασμού, μα και τη ρυθμιστική-επεμβατική δύναμη της αγοράς, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, η οποία όσο ενισχύεται, αντικαθιστά αυτήν του κράτους.

Η μετατόπιση της εστίασης της πολιτείας από τα κοινωνικά στα οικονομικά οφέλη, η συρρίκνωση της προστασίας για ορισμένες μορφές πολιτισμού, ο ετεροκαθορισμός από την κεντρική πολιτιστική πολιτική – γεγονός που καθιστά τον πολιτισμό «ιδιωτική υπόθεση» (διατύπωση από τα μέλη του Συντονιστικού) – και η διεκδίκηση στη συμμετοχή διακρίνονται ως οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα κινητοποιούνται διαμέσου της πολιτισμικής κληρονομιάς. Τα μικροπεριβάλλοντα ομάδων, συλλογικοτήτων και κοινοτήτων που δημιουργούνται, αναλόγως με τα μέσα που διαθέτουν, εστιάζουν στην ανάδειξη ή και την προστασία μορφών πολιτισμού για τους οποίους δεν μεριμνά ιδιαίτερα η πολιτεία. Δικτυώνονται μεταξύ τους και, μέσα από δράσεις για την πολιτισμική κληρονομιά, λειτουργούν ως ανεπίσημοι διαμεσολαβητές της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δραστηριοποίηση της Επιτροπής Κατοίκων για την αποτροπή ανέγερσης πολυώροφου κτηρίου της εταιρείας Reds εντός των ορίων του Αρχαιολογικού Άλσους και η ανάδειξη και οικειοποίησή του ως ιστορικού τόπου μα και χώρου πρασίνου, καθώς και η συμπερίληψη του χώρου ΒΙΟΠΑ στο πολιτισμικό τοπίο της Ακαδημίας Πλάτωνος (βλ. σ.74, 78). Επίσης σχετικά παραδείγματα είναι οι ψηφιακές βάσεις καταγραφής κτηρίων βιομηχανικού και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος της Αθήνας, από την εθελοντική ομάδα Β.Ι.Δ.Α. και τη ΜΚΟ ΜΟΝUMENTΑ, αντίστοιχα, καθώς και η συλλογή υπογραφών κατά της ανέγερσης του Mall από άτομα από όλον τον κόσμο (βλ. σ.39, 75).

Η αξιοποίηση αντίστοιχων συλλογικών πρωτοβουλιών από τις πολιτικές πολιτιστικής διαχείρισης απουσιάζει, παρότι τα δεδομένα αναδεικνύουν την αναγκαιότητα της ύπαρξης σχεδιασμού και της αναζήτησης βιώσιμων λύσεων. Συχνά η διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς εστιάζει σε οικονομικά οφέλη, επικεντρώνεται στον τουρισμό ή σε άλλες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, με πιθανά επακόλουθα τον εξευγενισμό και την εμπορευματοποίηση των τοπίων. Η αλλοίωση των υφιστάμενων αξιών των πολιτισμικών στοιχείων της, σε συνδυασμό με τη διαδεδομένη στάση επιλεκτικής

(υπερ)προστασίας, έχουν ως αποτέλεσμα να αίρεται το νόημα προστασίας και διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς και των τοπίων. Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια ανακολουθία μεταξύ των πολιτιστικών πολιτικών και του προτάγματος διατήρησης της πολιτισμικής κληρονομιάς προς όφελος της κοινωνίας και των μελλοντικών γενιών. Άρα, τα στοιχεία συγκλίνουν στο ότι οι επίσημοι φορείς με τη διαχείρισή τους αναδεικνύουν ή υποβαθμίζουν την πολιτισμική κληρονομιά και το τοπίο. Ταυτόχρονα, τέτοιου είδους επιπτώσεις μπορούν να ιδωθούν ως συνέπεια της απουσίας διαλόγου και συνδιαμόρφωσης των πολιτικών αξιοποίησης της πολιτισμικής κληρονομιάς και των πολιτισμικών τοπίων μεταξύ όλων των δρώντων.

Αν και αναγνωρίζεται ότι η εξασφάλιση χρηματοδότησης είναι προϋπόθεση για την αξιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, όσο δεν δημιουργούνται νέες αξίες μέσω αυτής, περιορίζεται η ευελιξία εύρεσης λύσεων. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα επισημαίνουν ένα επιπλέον πρόβλημα που περιορίζει την προστασία και τη διαχείρισή της στην Ελλάδα και συγκεκριμένα την απουσία κινήτρων και βιώσιμων προτάσεων προς τους ιδιοκτήτες των διατηρητέων κτηρίων. Ορισμένες φορές το Υπουργείο Πολιτισμού ενδέχεται να προτείνει χρήσεις, όχι όμως προτάσεις βιώσιμης επανάχρησης ή κάποια βοηθητικά εργαλεία. Λειτουργεί περισσότερο ελεγκτικά, ενώ οι ελλείψεις σε προσωπικό, λόγω κρίσης, δυσχεραίνουν περισσότερο τη διαδικασία. Έτσι, στην αντίληψη πολλών ανθρώπων απαξιώνεται η πολιτισμική κληρονομιά, είτε γιατί προσκρούει στα ιδιωτικά τους συμφέροντα, είτε γιατί δεν αξιοποιείται έτσι, ώστε να εμπλουτίζει την ποιότητα ζωής τους. Παρατηρείται λοιπόν το παράδοξο ότι, στην περίπτωση κήρυξης αλλά όχι αξιοποίησης της πολιτισμικής κληρονομιάς και στην περίπτωση της οικονομικά εστιασμένης αξιοποίησής της, αίρεται το νόημα της διατήρησης και της προστασίας της.

Τα εμπειρικά δεδομένα φανερώνουν ότι γίνεται κατανοητό σε μεγάλο βαθμό πως η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς δεν μπορεί να εφαρμόζεται πάντα και πως σημαντικό είναι ό,τι διατηρείται να αξιοποιείται με ουσιαστικά κοινωνικό αντίκρισμα ή να επαναχρησιμοποιείται με βιώσιμο τρόπο.

Αναγνωρίζοντας ότι οι αξίες που αποδίδονται στα πολιτισμικά τοπία δεν είναι καθολικές (βλ. σ.29-31), η εργασία αποσκοπούσε να αποτυπώσει το πώς αντιμετωπίζονται πολιτισμικά τοπία όπως η Ακαδημία Πλάτωνος, με πλήθος ασύνδετων γνωρισμάτων. Η μετάβαση μεταξύ της απόσυρσης της πρότασης κήρυξης και της επένδυσης Academy Gardens Mall προς τη μελλοντική επένδυση και η προσωρινή, ενδεχομένως,

επανάπαυση της τοπικής κοινότητας, δεν φανερώνουν πλήρως στον παρόντα χρόνο το πώς η διαμορφωμένη κουλτούρα της κοινότητας διεκδικεί το συγκεκριμένο τοπίο σε σχέση με τη διαφοροποιημένη επίσημη πολιτιστική διαχείριση ή το αν η σύγχρονη ανθρώπινη χρήση το υπερβαίνει.

Συνεπώς, για το ερευνητικό ερώτημα «τι είναι αυτό που χαρακτηρίζει ένα μνημείο ή σύνολο ως φορέα πολιτισμικής αξίας και πότε αυτό παραβλέπεται» θεωρείται πως, αν και δίνονται συνδυαστικές απαντήσεις από τη βιβλιογραφία και την έρευνα ανά περίπτωση, δεν μπορεί να απαντηθεί γενικά με μία συγκροτημένη απάντηση. Αναγνωρίζονται, όμως, οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές παράμετροι ως μεταβλητές, οι οποίες, σε συνδυασμό με τη μεταβλητή της τυχαιότητας, επιδρούν στην εξέλιξή του. Ο πολιτισμός είναι η διαμορφώτρια δύναμη (Καρτάλης, 2016) των αξιών του ανθρώπου και, αντίστοιχα οι αξίες (ή μη αξίες) των ανθρώπων είναι διαμορφώτριες ή αποδιοργανωτικές δυνάμεις του πολιτισμού.

Κλείνοντας, μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που εντοπίζεται στα ερευνητικά δεδομένα, είναι η εναλλαγή των συσπειρώσεων και των σχημάτων εξουσίας μεταξύ δρώντων και πολιτισμικής κληρονομιάς. Διακρίνεται δηλαδή μια δυναμική στις ομάδες και τις συλλογικότητες η οποία ορισμένες φορές είναι ισχυρότερη από άλλες, πολύ πιο εδραιωμένες συσπειρώσεις και με εξελιγμένες τεχνολογίες διάχυσης, όπως η κεντρική πολιτική που ανάγει τον πολιτισμό σε «εθνικό προϊόν». Για παράδειγμα, η ακύρωση της οικοδομικής άδειας της Reds και η προστασία του Άλσους επήλθαν χάρη στη δραστηριοποίηση της Επιτροπής Κατοίκων. Αντίστοιχα, η καθυστέρηση για 11 χρόνια της επένδυσης του ομίλου Artume-BlackRock προκλήθηκε από μια συντονισμένη κίνηση συλλογικοτήτων. Λόγω οικονομικών συγκυριών και συσχετισμών που δεν είναι γνωστοί, η εταιρεία απέσυρε το σχέδιο, οπότε το αποτέλεσμα της μετάβασης στην παρούσα φάση είναι η ανέγερση συγκροτήματος πολυκαταστημάτων μικρότερου μεγέθους, από μια άλλη εταιρεία. Παράλληλα αποτελέσματα της απόφασης για απόσυρση της επένδυσης είναι η ενδυνάμωση των συλλογικοτήτων που αντιδρούσαν, η δικτύωσή τους με άλλες ομάδες και η απαξίωση των θεσμών που είχαν υποβοηθήσει επιλεκτικά το έργο. Σύμφωνα με τη θεωρία της «βαθιάς μετάβασης», σε μια χρονική στιγμή ενδέχεται να προκύψει μια συντονισμένη αλλαγή πολλών κοινωνικών τεχνολογιών και συστημάτων προς την ίδια κατεύθυνση, η οποία μπορεί να επηρεάσει ευρύ φάσμα του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι, επιδρώντας κατ' επέκταση στο σύνολο των παγκόσμιων κοινωνιών (Berkhout, Smith & Stirling, 2003). Αν και πρόκειται για μια υπόθεση με

έντονο το στοιχείο της αβεβαιότητας, **ίσως** αυτή η στιγμή να αποτελεί μικροένδειξη μιας βαθιάς μετάβασης στο αστικό και πολιτι(στι)κό θεσμικό τοπίο της Ελλάδας.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Αρχείο ΔΤΕ. Διεύθυνση Τοπογραφικών Εφαρμογών Αρχείων/ Φακέλων Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας.

Αρχείο ΔΤΕ. Εικόνες 16-17 [φωτογραφίες]. Διεύθυνση Τοπογραφικών Εφαρμογών Αρχείων/ Φακέλων Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας.

Β΄ Νόμοι

Αρχαιολογικός Νόμος 3028/ 28 Ιουνίου 2002. ΦΕΚ Α 153/28.06.2002. *Νόμος υπ' αριθμόν 3028. Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς.* Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/a7RI> (πρόσβαση στις 12 Σεπτεμβρίου 2018).

ΚΥΑ53962/817 για το Βιοτεχνικό Κέντρο Αθηνών 28 Αυγούστου 1978. ΦΕΚ Β 763/5.9.1978. *Κοινή Υπουργική Απόφαση Υπουργών Βιομηχανίας, Ενέργειας και Δημοσίων Έργων υπ' αριθμόν 53962/817.* Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1dH> (πρόσβαση στις 19 Μαρτίου 2019).

Νόμος 3827/ 25 Φεβρουαρίου 2010. ΦΕΚ Α 30/25.01.2010. *Νόμος υπ' αριθμόν 3827. Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου.* Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/onqm> (πρόσβαση 19 Νοεμβρίου 2018).

Προεδρικό Διάταγμα για το Βιοτεχνικό Κέντρο Αθηνών 10 Νοεμβρίου 1978. ΦΕΚ Δ 629/30.11.1978. *Πολεοδομία. Διατάγματα.* Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1i6> (πρόσβαση στις 19 Μαρτίου 2019).

Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας, Νόμος 4277/ 1 Αυγούστου 2014. ΦΕΚ Α 156/1.8.2014. *Νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας – Αττικής και άλλες διατάξεις.* Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/X4Dt> (πρόσβαση στις 29 Μαρτίου 2019).

Γ΄ Ιστοσελίδες

Πληροφορίες για τη συνεργασία του Βιοτεχνικού-Βιομηχανικού Εκπαιδευτικού Μουσείου με τους πρώην εργαζομένους. Β.Β.Ε.Μ. (χ.χ.): <https://waa.ai/oyja> (πρόσβαση στις 7 Φεβρουαρίου 2019).

Πληροφορίες για τη Διεθνή Επιτροπή Πολιτισμικών Τοπίων ICOMOS-IFLA (χ.χ.):
<https://waa.ai/oDgt> (πρόσβαση στις 17 Σεπτεμβρίου 2018).

Πληροφορίες για την περιοχή της Ακαδημίας Πλάτωνος και την κίνηση υπογραφών
για το Academy Gardens Mall από το ιστολόγιο Academygardens.org (χ.χ.):
<https://waa.ai/XvgM> (πρόσβαση στις 21 Μαρτίου 2019).

Πληροφορίες για την πολιτισμική κληρονομιά από την UNESCO (χ.χ.α):
<https://waa.ai/an9w> (πρόσβαση στις 19 Σεπτεμβρίου 2018).

Πληροφορίες για την πολιτισμική κληρονομιά από την UNESCO (χ.χ.β):
<https://waa.ai/an9s> (πρόσβαση στις 19 Σεπτεμβρίου 2018).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγριαντώνη, Χ. (2003). Βιομηχανική αρχαιολογία και κληρονομιά: επικοινωνίες και εντάσεις. *Αρχαιολογία*, 89, 42-48. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abWs> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- Αθήνα 9.84 (2018, Δεκέμβριος 11). *Εικόνα 15* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/onm4> (πρόσβαση στις 2 Μαρτίου 2019).
- ΑΠΕ-ΜΠΕ (2016, Ιούλιος 5). Οι αρχαιολόγοι αντίθετοι στην κατασκευή του mall στην Ακαδημία Πλάτωνος. *Καθημερινή*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1w5> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- ΑΠΕ-ΜΠΕ (2018, Ιανουάριος 9). Υπογράφηκε το Π.Δ. για τον πολυχώρο στην Ακαδημία Πλάτωνος. *Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/X4D3> (πρόσβαση στις 18 Μαρτίου 2019).
- Αυδίκος, Β. (2014). Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βαβουρανάκης, Γ. (2015). *Αρχαιολογία του τοπίου, θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα: Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστήμιων Αθηνών. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/arLQ> (πρόσβαση στις 19 Σεπτεμβρίου 2018).
- Βάσσου, Κ., & Παπαχριστούδη, Μ. (2017, Ιούνιος 28). Γειτονιά «Ακαδημία Πλάτωνος». *Κόκκοι*, 4, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XvhB> (πρόσβαση στις 3 Φεβρουαρίου 2019).

- B.B.E.M. (2014). Ανάκληση αναμνήσεων: Τι θυμάμαι από την παλιά Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου. Λαύριο: Βιοτεχνικό Βιομηχανικό Εκπαιδευτικό Μουσείο.
- ΒΙ.Δ.Α. (2017), Σκοπός μας. ΒΙ.Δ.Α. - Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oHXw> (πρόσβαση στις 15 Φεβρουαρίου 2019).
- ΒΙ.Δ.Α. (2017). *Εικόνα 11* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oHXw> (πρόσβαση στις 15 Φεβρουαρίου 2019).
- Βλαβιανού, Α. (1998, Αύγουστος 16). Πώς και γιατί το Ηρώδειο (δεν) κινδυνεύει από την αισθητική του αμερικανού σχεδιαστή. *Το Βήμα*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUqx> (πρόσβαση στις 14 Φεβρουαρίου 2019).
- Βουδούρη, Δ. (2003). *Κράτος και μουσεία: Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ozY4> (πρόσβαση στις 26 Φεβρουαρίου 2018).
- Βουδούρη, Δ. (2004). Ο νέος νόμος 3028/2002 υπό το φως των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο* (σ.25-41). Αθήνα –Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Bourdieu, P. (1973/1990). Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει (μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος & Β. Σ. Ταμπουράκης). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 77(77), 3-14. Διαθέσιμο στο: [doi:http://dx.doi.org/10.12681/grsr.912](http://dx.doi.org/10.12681/grsr.912) (πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2018). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1973).
- Γκαζή, Α. (2010). Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο. Στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή & Μαριάννα Νικολαΐδου (επιμ.), *Τρις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου* (σ.345-361). Θεσσαλονίκη: Κορνηλία Σφακιανάκη. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o2cN> (πρόσβαση στις 13 Ιανουαρίου 2019).
- Γρατσία, Ε. (2011, Απρίλιος 4-8). *Εικόνα 19* [φωτογραφία].
- Γρατσία, Ε. (2011, Απρίλιος 13). Η καταστροφή της κλωστοϋφαντουργίας Μουζάκη. *Greek architects* [ηλεκτρονικό περιοδικό]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1we> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Δελεβέγκος, Δ. (2013, Απρίλιος 10). «Στην Ελλάδα ακόμη και τα απλά γίνονται δύσκολα». *Capital.gr* [ηλεκτρονική έκδοση]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XXV0> (πρόσβαση στις 7 Μαρτίου 2019).

- Δελεβέγκος, Δ. (2018, Δεκέμβριος 10). Γιατί ακύρωσε το έργο €300 εκατ. η BlackRock – Το παρασκήνιο. *Capital.gr* [ηλεκτρονική έκδοση]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1rC> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Δεληγιάννη, Ο. (2016). *Η βιομηχανική κληρονομιά και η «μνήμη» της πόλης*. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του Ελευθερίου Κορδελιού & Βερτίσκου, Θεσσαλονίκη, 15 – 16 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ojGi> (πρόσβαση στις 18 Νοεμβρίου 2018).
- Δεμίρη, Κ. (1991). *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Δημοπούλου, Ε., & Παπακωνσταντίνου, Ε. (2017). Ακαδημία Πλάτωνος «Τα σημερινά συμπτώματα της κρίσης: εκδηλώσεις χρόνιας κοινωνικής και πολεοδομικής νόσου». Συνέδριο Τμήματος Αττικής Συλλόγου Αρχιτεκτόνων-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ «Η Αττική σε κρίση», Αθήνα, 20 – 22 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oDbx> (πρόσβαση στις 18 Μαρτίου 2019).
- Δ.Σ. «ΗΩΣ» (2016, Ιούλιος 10). Δελτίο τύπου για τη χρήση μνημείων και χώρων. *Ένωση Αρχαιολόγων Ελλάδας «ΗΩΣ»*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oRPI> (πρόσβαση στις 12 Φεβρουαρίου 2019).
- Deal News (2016). Academy gardens: Μετά από 9 χρόνια και 40 εγκρίσεις θα ανάψει πράσινο το Σεπτέμβρη; *Deal News*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oGch> (πρόσβαση στις 2 Μαρτίου 2019).
- Ζερβάκη, Α. (2010). Η έννοια της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας: Η συμβολή της UNESCO. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ζήβας, Δ. (2006). Πλάκα 1973-2003. Το χρονικό της επέμβασης για την προστασία της παλαιάς πόλεως Αθηνών, Α. Αθήνα: Πολιτιστικό ίδρυμα ομίλου Πειραιώς.
- Ζορμπά, Μ. (2014). Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Αθήνα: Πατάκη.
- Ηγουμενίδη, Τ. (2017, Ιούλιος 24). Στην τελική ευθεία το Academy Gardens. *Ναυτεμπορική*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1cD> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Ηγουμενίδη, Τ. (2017, Ιούλιος 24). *Εικόνες 20-21* [ψηφιακές φωτογραφίες]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1cD> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).

- Ηγουμενίδη, Τ. (2018, Φεβρουάριος 26). Τα γραφειοκρατικά εμπόδια για τα malls σε Βοτανικό και Ακαδημία Πλάτωνος. *Ναυτεμπορική*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XvNV> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Θέμελης, Π. (2008, Απρίλιος 14). Προστασία και χρήση των μνημείων. *Διάζωμα*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ozia> (πρόσβαση στις 14 Σεπτεμβρίου 2018).
- Θέμελης, Π. (2017). Πολιτισμός και ανάπτυξη. Στο Σ. Σπυροπούλου & Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *Πολιτιστικός διεθνισμός και ελληνική πολιτιστική πολιτική κατά τον 21^ο αιώνα* (σ.171-176). Αθήνα: Ελληνικό τμήμα ICOMOS. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oj6X> (πρόσβαση στις 14 Σεπτεμβρίου 2018).
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o8K2> (πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2018).
- Καθημερινή, (2009, Μάρτιος 28). Τρία παραδείγματα που άλλαξαν το κέντρο. *Καθημερινή*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1Sc> (πρόσβαση στις 19 Μαρτίου 2019).
- Καλλιβερέτακης, Λ. (1996). Η Αθήνα τον 19 ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου. Στο: Μοσχονάς, Ν. (επιμ.), *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών* (σ.173-196). Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aGAJ> (πρόσβαση στις 26 Οκτωβρίου 2018).
- Καμήλαλης, Θ. (2017, Ιούνιος 26). Στην Ακαδημία Πλάτωνος νόμος είναι το «δίκιο» του «επενδυτή». *The Press Project*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1wD> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Καραβασίλη, Μ. (2005). Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα. Εικοσάχρονη εμπειρία και σύγχρονες προοπτικές στη συγκρότηση πολιτιστικών πόρων. Χ.ε. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ang6> (πρόσβαση στις 30 Σεπτεμβρίου 2018).
- Καραβασίλη, Μ., & Μικελάκης, Ε. (1999). Πολιτιστικές διαδρομές. Προς μια ερμηνευτική του «πολιτισμικού τοπίου» με αναπτυξιακή προοπτική. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 71, 82-86. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUKI> (πρόσβαση στις 15 Φεβρουαρίου 2019).
- Καρανίκας, Χ. (2014, Νοέμβριος 9). Luxleaks: Το σχέδιο για το εμπορικό κέντρο στην Ακαδημία Πλάτωνος. Τα Νέα, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o6GH> (πρόσβαση στις 25 Μαρτίου 2019).

- Καρτάλης, Κ. (2016). *Προκλήσεις και προοπτικές για την ανάπτυξη ενός πολιτιστικού τοπίου: Το παράδειγμα της λίμνης Στυμφαλίας*. Παρουσίαση στην Ημερίδα για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση Τοπίων: Προκλήσεις και Προοπτικές, της Αμερικής Σχολής Κλασσικών Σπουδών, Αθήνα, 23 Απριλίου. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oEtR> (πρόσβαση στις 3 Νοεμβρίου 2018).
- Κασβίκης, Κ., & Ανδρέου, Α. (2008). Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολείου: ιστορικό τοπίο, αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία, μνημεία και «τόποι» αναφοράς. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο* (σ.122-152). Αθήνα: Πατάκη.
- Καφαντάρη, Χ., & Βούτσης, Ν. (2013, Ιανουάριος 14). Πρώην βιομηχανικό συγκρότημα κλωστοϋφαντουργία Μουζάκη και επενδυτικό σχέδιο – Ακαδημία Πλάτωνος – Ερώτηση βουλευτών ΣΥΡΙΖΑ-EKM. *Συνασπισμός της Αριστεράς, των Κινημάτων και της Οικολογίας* [ιστολόγιο]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/od48> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Κιουσοπούλου, Α. (2011). Η ένταξη των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων στη σύγχρονη ζωή. *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου*, 1, 15-20. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XfdG> (πρόσβαση στις 9 Νοεμβρίου 2018).
- Κουφόπουλος, Β. (2016, Δεκέμβριος 22). Το ιστορικό της υπόθεσης Μουζάκη... *Ακαδημία Πλάτωνος*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oWi9> (πρόσβαση στις 2 Φεβρουαρίου 2019).
- Κουφόπουλος, Β. (2016, Δεκέμβριος 22). *Εικόνα 18* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oWi9> (πρόσβαση στις 23 Μαρτίου 2019).
- Κουφόπουλος, Β. (2018, Ιανουάριος 18). *Εικόνα εξωφύλλου* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/Xwul> (πρόσβαση στις 4 Φεβρουαρίου 2019).
- Κουφόπουλος, Β. (2018α, Μάρτιος 7). Κατά της κατασκευής mall στην Ακαδημία Πλάτωνος και ο Δήμος Ιλίου. *Ακαδημία Πλάτωνος*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1h5> (πρόσβαση στις 15 Μαρτίου 2019).
- Κουφόπουλος, Β. (2018β, Μάρτιος 13). *10 χρόνια αγώνες για την αναβάθμιση της Ακαδημίας Πλάτωνα, δέκα χρόνια ενάντια στο mall της Artume*. ΚΥΒΕ, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ozYL> (πρόσβαση στις 5 Απριλίου 2018).

- Κωτσάκης, Κ. (2008). Υλικός πολιτισμός και ερμηνεία στη σύγχρονη αρχαιολογική θεωρία. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο* (σ.30-65). Αθήνα: Πατάκη.
- Κώτσης, Β. (2014, Δεκέμβριος 20). Επτά χρόνια προσπαθεί η BlackRock να επενδύσει €300 εκατ. *Το Βήμα*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1bb> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2014).
- Lagoumintzis, G., Vlachopoulos, G., & Koutsogiannis, K. (2015). *Μεθοδολογία της έρευνας στις επιστήμες υγείας* [ηλεκτρονικό βιβλίο]. Αθήνα: Hellenic Academic Libraries Link. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o8EJ> (πρόσβαση στις 15 Δεκεμβρίου 2018).
- Λαμπροπούλου, Δ. (2016). Εισαγωγή. Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου & Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη* (σ.8-33). Αθήνα: Πλέθρον.
- Λεοντίδου, Λ. (2004). Μετανεωτερική αστική διακυβέρνηση: Από την πολεοδομική στην επιχειρηματική πόλη. Στο Γ. Σαρηγιάννης, Δ. Οικονόμου & Κ. Σερράος (επιμ.), *Πόλη και χώρος από τον 20ο στον 21ο αιώνα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθανάσιο Ι. Αραβαντινό* (σ.287-298). Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Λεοντίδου, Λ. (2005). *Αγεωγράφητος χώρα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα Α.Ε.
- Λεοντόπουλος, Ν. (2018, Μάιος 23). Η BlackRock και ο θησαυρός των ελληνικών τραπεζών. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1cR> (πρόσβαση στις 25 Μαρτίου 2019).
- Λυκεσάς, Α. (2016, Φεβρουάριος 2). «Άβατο» για τις γυναίκες η Ροτόντα; *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1Pa> (πρόσβαση στις 5 Ιανουαρίου 2019).
- Λυκεσάς, Α. (2018, Νοέμβριος 28). Μαύρα φίδια ζώνουν τα σχολεία. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ozdQ> (πρόσβαση στις 28 Νοεμβρίου 2018).
- Μαντόγλου, Α. (2009). *Μνήμες. Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μητροπούλου, Κ. (1965). Ο δρόμος [ηχογραφήθηκε από Μ. Λοΐζο]. Στο *Τραγούδια του δρόμου* [βινύλιο]. Αθήνα, Ελλάδα: Lyra.

- Μπαλάσκας, Σ. (2010, Ιούνιος 14). Τορπίλες...life-style για το θωρηκτό-θρύλος. *Ελευθεροτυπία*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUqe> (πρόσβαση στις 14 Φεβρουαρίου 2019).
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μωραΐτης, Κ. (2015). *Η τέχνη του τοπίου. Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπιακών θεωρήσεων και διαμορφώσεων*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλίων ΣΕΑΒ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aGTf> (πρόσβαση στις 6 Ιουνίου 2018).
- Nentwig, W., Bacher, S., & Brandl, R. (2007/2011). *Βασικές έννοιες οικολογίας* (επιμ. Β. Δέτσης, μτφρ. Π. Ι. Κεχαγιά). Αθήνα: Κλειδάριθμος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Nietzsche, F., W. (1874/1993). *Ιστορία και ζωή* (εισαγωγή, επιμ., μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος). Αθήνα: Γνώση. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1874).
- Νικολαΐδου, Σ. (1993). *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Νικονάνου, Ν., & Κασβίκης, Κ. (2008). Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: Παρελθόν-παρόν-μέλλον. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο* (σ.10-29). Αθήνα: Πατάκη.
- Νοδάρης, Μ. (2014, Απρίλιος 3). Μόλυνε τον Αλφειό για την υγεία των δημοτών! *Ελευθεροτυπία*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUIg> (πρόσβαση στις 19 Φεβρουαρίου 2019).
- Ντεμπόρ, Γ. (1971/1986). *Η κοινωνία του θεάματος* (μτφρ. Π. Τσαχαγέας & Ν. Β. Αλεξίου). Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1971).
- Παρασκευοπούλου-Κόλλια, Ε. Α. (2008). Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις. *Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, 4(1), 72-81. Διαθέσιμο στο: [doi:http://dxdoi.org/10.12681/jode.9726](http://dxdoi.org/10.12681/jode.9726) (πρόσβαση στις 23 Οκτωβρίου 2018).
- Πιτσιρίκος (2016, Ιούνιος 13). *Εικόνα 2* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oDNh> (πρόσβαση στις 27 Φεβρουαρίου 2019).
- Πλάντζος, Δ. (2016). Το πρόσφατο μέλλον. Η κλασική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο. Αθήνα: Νεφέλη.

- Πλάντζος, Δ. (2017). Το παρελθόν ως τραυματική εμπειρία στο παρόν. Στο Ν. Παπαδημητρίου & Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρόν στο παρελθόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα* (σ.117-135). Αθήνα: Καστανιώτης. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQ1s> (πρόσβαση στις 3 Δεκεμβρίου 2018).
- Πλάντζος, Δ. (2018). Διεκδικώντας το τοπίο. Αντικρουόμενες προσεγγίσεις στη χρήση του Φιλοπάππου. Στο Α. Λουκάκη & Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Τέχνη – χώρος – όψεις ανάπτυξης στην Ελλάδα της κρίσης* (σ.95-115). Αθήνα: Λειμών. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQds> (πρόσβαση στις 3 Δεκεμβρίου 2018).
- Ποντίκι, (2013, Μάρτιος, 20). Μποφόρ στο δήμο Αθηναίων. *Το Ποντίκι*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XvPm> (πρόσβαση στις 14 Φεβρουαρίου 2019).
- Πούλιος, Ι. (2012). Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς: Ορολογία, έννοια και μοντέλα διαχείρισης. *Αρχαιογνωσία*, 16(1-3), 321-340. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ovUh> (πρόσβαση στις 13 Σεπτεμβρίου 2018).
- Ρεπούση, Μ. (2000). Εκπαιδευτικές διαδρομές στα ιστορικά μονοπάτια της πόλης της Θεσσαλονίκης. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3, 59-80. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oHKG> (πρόσβαση στις 2 Φεβρουαρίου 2019).
- Ρόζος, Ν. (2004). Γενική παρουσίαση του Ν.3028/2002. Στο Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο* (σ.19-24). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Ρουσάνογλου, Ν. (2017, Ιούνιος 27). Τελική ευθεία για το εμπορικό κέντρο Academy Gardens. *Καθημερινή*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1cQ> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Ρουσάνογλου, Ν. (2019, Ιανουάριος 26). Από τα προσυμφωνημένα περνάει στις επενδύσεις η Hines. *Καθημερινή*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oIn3> (πρόσβαση στις 12 Μαρτίου 2019).
- ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ (2017, Ιούλιος 17). Ψήφισμα “OXI Mall στην Ακαδημία Πλάτωνος”. *ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ*. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/Xz0o> (πρόσβαση στις 12 Μαρτίου 2019).
- ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ (2018, Μάιος 16). Συνοπτική παρουσίαση της περιοχής της Ακαδημίας Πλάτωνος μέσα από τον περίπατο που διοργάνωσε το εργαστήριο: «Διαδρομές της αρχιτεκτονικής από τις απαρχές του Μοντερνισμού έως σήμερα στην Αττική». *ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ*. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oB6h> (πρόσβαση στις 8 Μαρτίου 2019).

- Σαραντής, Τ. (2018α, Ιανουάριος 10). «Φυτεύουν» mall με αντισταθμιστικά. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1Zb> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Σαραντής, Τ. (2018β, Φεβρουάριος 21). «Διασφαλίστηκε ότι η υλοποίηση της επένδυσης θα είναι σύννομη». *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Ανακτήθηκε από: <https://waa.ai/XzL4> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- Σάσεν, Σ. (2007/2011). *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης* (επιμ. Κ. Δ. Γεώργιας, μτφρ. Γ. Ραγκιάς). Αθήνα: Μεταίχμιο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Σημαιοφορίδου, Ο. (2013). Ακαδημία Πλάτωνος. *ΣΑΔΑΣ*, Γ(4), 15. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oDrO> (πρόσβαση στις 13 Μαρτίου 2019).
- Σιδηρόπουλος, Γ. (2007). Η «εικόνα» του γεωγραφικού χώρου. Στο Θ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης & Ι. Χιανόπουλος (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία, χώρος* (σ.86-96). Αθήνα: Κριτική.
- Σιούτη, Γλ. (2004). Η προστασία του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος από τη νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου; Στο Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο* (σ.81-94). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Σκαρπέλος, Γ. (2005). Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών. Στο Π. Ν. Δουκέλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου* (σ.26-32). Αθήνα: Εστία.
- Σκοπετέα, Ε. (1988). Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880). Αθήνα: Πολύτυπο.
- Slota, R. (χ.χ./1990). Τεχνικά μνημεία και βιομηχανική αρχαιολογία (μτφρ. Β. Κατρανά). *Τεχνολογία*, 4, 3-10. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aYJI> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- Stevenson, D. (2003/2007). *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, (επιμ. Γ. Γιαννιτσιώτης, μτφρ. Ι. Πεντάζου). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2003).
- Στεφάνου, Ε., Αθανασιάδης, Η., & Στέφος, Ε. (2013). Μνημεία ιστορίας και πολιτιστικής κληρονομιάς. Νοηματοδότηση και ιεράρχηση των μνημείων και υλικών καταλοίπων του παρελθόντος-Εμπειρική έρευνα με εκπαιδευτικούς. *Θεωρείο*, 6-7. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUnU> (πρόσβαση στις 2 Φεβρουαρίου 2019).

- Storey, J. (2012/2015). *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα. Εισαγωγή* (επιμ. Λ. Ρινόπουλου, μτφρ. Β. Ντζούνης). Αθήνα: Πλέθρον. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2012).
- Σωτηροπούλου, Δ., Λ. (2004). Καινοτομίες του νέου νόμου. Η συμβολή του διαλόγου κατά τη νομοπαρασκευαστική επεξεργασία για την διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου. Στο Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο* (σ.42-52). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Τερκενλή, Θ., Σ. (1996). Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Παπαζήση.
- Τζαναβάρα, Χ. (2011, Απρίλιος 13). Κατεδαφίζεται το συγκρότημα Μουζάκη χωρίς έγκριση του Υπ. Πολιτισμού. Με άδεια της μπουλντόζας. *Ελευθεροτυπία*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/arZw> (πρόσβαση στις 5 Ιουνίου 2018).
- Τζαναβάρα, Χ. (2015, Μάρτιος 10). Βανδαλισμός ή τέχνη χωρίς όρια; *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o2D0> (πρόσβαση στις 1 Νοεμβρίου 2018).
- Τζαναβάρα, Χ. (2018, Δεκέμβριος 20). Τριπλό «όχι» στην πρόταση της Ν.Δ. για αναθεώρηση του άρθρου 24. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o2DM> (πρόσβαση στις 1 Νοεμβρίου 2018).
- Τζεβελέκου, Β. (2016, Ιανουάριος 28). Το πρωί εκκλησία, το βράδυ μνημείο. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/olhn> (πρόσβαση στις 5 Ιανουαρίου 2019).
- Τζεβελέκου, Β. (2018, Νοέμβριος 3). Συνεντεύξεις: Είμαι με το κόμμα του πολιτισμού, αλλά κι αυτό χρειάζεται πολιτική για να αναδειχθεί. *Εφημερίδα των Συντακτών*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oaHR> (πρόσβαση στις 3 Νοεμβρίου 2018).
- ΤΙCCIH (χ.χ.) *Χάρτα του Nizhny Tagil* (επιμ. Χ. Αγριαντώνη & Ν. Μπελαβίλας, μτφρ. Δ.Σ. ελληνικού ΤΙCCIH). Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/a5j1> (πρόσβαση στις 27 Αυγούστου 2018).
- Τρατσέλα, Μ. (2012). Ιστορικότητα και τοπίο. *Ανάσκαμμα*, 6, 63-78. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aY3U> (πρόσβαση στις 3 Ιουνίου 2018).
- Τροβά, Ε. (2004). Η εννοιολογική κατηγοριοποίηση του νόμου 3028/02 και το Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001. Σύνταγμα και πολιτιστική πολιτική. Στο Ε. Τροβά (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο* (σ.111-135). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

- Tnxs (2014, Αύγουστος 2). Αφορολόγητο mall της BlackRock στην «χρεοκοπημένη» Ελλάδα. Tnxs [ηλεκτρονική έκδοση]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o1wr> (πρόσβαση στις 24 Μαρτίου 2019).
- TyrosThes (2015, Δεκέμβριος 16). *Εικόνα 3* [Ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oiK7> (πρόσβαση στις 14 Φεβρουαρίου 2019).
- Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης (2014, Ιανουάριος 15). Άρθρο 7: Κατάργηση της ανώνυμης εταιρείας «Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων και Αναπλάσεις» (ΕΑΧΑ.ΑΕ) και μεταφοράς των αρμοδιοτήτων της. *Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης-Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων* [ιστολόγιο]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/X4yS> (πρόσβαση στις 3 Απριλίου 2019).
- Freeland, C. (2001/2005). *Μα είναι αυτό Τέχνη;* (επιμ. Π. Γκέκα, μτφρ. Μ. Αλμπάνη). Αθήνα: Πλέθρον. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2001).
- Foucault, M. (1997/2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* (μτφρ. Τ. Δημητρούλια). Αθήνα: Ψυχογιός. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1997).
- Halbwachs, M. (1968/2013). *Η συλλογική μνήμη* (επιμ. Α. Μαντόγλου, μτφρ. Τ. Πλυτά). Αθήνα: Παπαζήση. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1968).
- Χαμηλάκης, Γ. (2007/2012). *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και το εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα* (μτφρ. Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Χατζηνώτα, Α., Δ. (2009, Οκτώβριος). *Προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Θεωρητική προσέγγιση, έννοιες της αποκατάστασης, ιστορική προσέγγιση*. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας-Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/arlR> (πρόσβαση στις 20 Οκτωβρίου 2018).
- Χωριανόπουλος, Ι. (2007). Αστική κοινωνική γεωγραφία. Στο Θ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης & Ι. Χιανόπουλος (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία, χώρος* (σ.154-176). Αθήνα: Κριτική.
- Wright, J., C. (2016). *Ολοκληρωμένα πολιτιστικά τοπία: Έννοιες και πρακτικές*. Παρουσίαση στην Ημερίδα για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση Τοπίων: Προκλήσεις και Προοπτικές, της Αμερικάνικης Σχολής Κλασσικών Σπουδών, Αθήνα, 23 Απριλίου. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oEtR> (πρόσβαση στις 3 Νοεμβρίου 2018).

Ξενόγλωσση

- Agamben, G. (2009). *What is an apparatus? and other essays* (transl. D. Kishik & S. Pedatella). Stanford: Stanford University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQDA> (πρόσβαση στις 15 Μαρτίου 2018).
- Antrop, M. (2012). A brief history of landscape research. In P. Howard, I. Thompson & E. Waterton (eds.), *The Routledge Companion to Landscape Studies* (σ.12-22). London and New York: Routledge-Taylor & Francis Group. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aYTl> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- Apaydin, V. (2015). Value, meaning and understanding of heritage: perception and interpretation of local communities in Turkey. In A. Castillo Mena (ed.), *Second international conference on best practices in world heritage: People and communities. Mahón Menorca, 29 de abril a 2 de mayo 2015* (σ.204-211). Spain: Universidad Complutense de Madrid. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oqAz> (πρόσβαση στις 16 Ιανουαρίου 2019).
- Augé, M. (1992). *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity* (transl. J. Howe). London-New York: Verso. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/onOa> (πρόσβαση στις 6 Ιανουαρίου 2019).
- Balibar, É. (1990). The nation form: history and ideology. *Review (Fernand Braudel Centre)*, 13 (3), 329-361. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abxt> (πρόσβαση στις 26 Οκτωβρίου 2018).
- Balibar, É. (2012). Civic universalism and its internal exclusions: The issue of anthropological difference. *Boundary 2*, 39 (1), 207–229. Διαθέσιμο στο: doi.org/10.1215/01903659-1506301 (πρόσβαση στις 22 Φεβρουαρίου 2019).
- Bell, G. (2017). Euros are not the only fruit – reaping the full harvest of cultural heritage. In G. Mergos & N. Patsavos (eds.), *Cultural heritage and sustainable development* (σ.69-80). Chania: Technical University of Crete. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUQX> (πρόσβαση στις 28 Δεκεμβρίου 2018).
- Benjamin, W. (1968). *Illuminations* (ed. H. Arendt, transl. H. Zohn). New York: Schocken Books. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oz8c> (πρόσβαση στις 8 Μαρτίου 2018).
- Berkhout, F., Smith, A., & Stirling, A. (2003). Socio-technological regimes and transition contexts. *SPRU Electronic Working Papers Series*, 106. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XXyx> (πρόσβαση στις 6 Απριλίου 2018).

- Berger, J. (1967). *A fortunate man: The story of a country doctor* [with photographs by Jean Mohr]. New York: Vintage. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4QN> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste* (transl. R. Nice). Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oKj9> (πρόσβαση στις 4 Μαΐου 2018).
- Bryman, A. (1999). The Disneyization of society. *The Sociological Review*, 47, 25-47. Διαθέσιμο στο: doi:10.1111/1467-954X.00161 (πρόσβαση στις 7 Μαρτίου 2018).
- Buckland, M. (2013). Cultural heritage (patrimony): An introduction. In M. Willer, A. J. Gilliland & M. Tomić (eds.), *Records, archives and memory* (σ.11-25). Zadar: University of Zadar. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQKQ> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- Burke, E. (1790/2001). Reflections on the French Revolution. In C. W. Eliot (ed.), *The Harvard Classics*, 24(3), 50-74 [online edition]. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1909-14). Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/anh1> (πρόσβαση στις 28 Οκτωβρίου 2018).
- Carter, B., & Grimwade, G. (1997). Balancing use and preservation in cultural heritage. *International journal of heritage studies*, 3(1), 45-53. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ocx6> (πρόσβαση στις 11 Ιανουαρίου 2019).
- Carver, M. (1996). On archaeological value. *Antiquity*, 70(267), 45-56. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oRCj> (πρόσβαση στις 21 Ιανουαρίου 2019).
- Castells, M. (1996). *The information age*. UK: Blackwell. Διαθέσιμο στο: <https://is.gd/gv8NVz> (πρόσβαση στις 2 Μαΐου 2018).
- Clark, K. (1961). *Landscape into art*, Boston: Beacon press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aLvJ> (πρόσβαση στις 8 Μαΐου 2018).
- Clark, K. (2011). *Essay: Only connect - the social, economic and environmental benefits of heritage in Australia* [online edition]. Australia: Australian government: Department of the environment and energy. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ow5Z> (πρόσβαση στις 3 Δεκεμβρίου 2018).
- Coben, L. (2015). People not stones. In A. Castillo Mena (ed.), *Second international conference on best practices in world heritage: People and communities*. Mahón Menorca, 29 de abril a 2 de mayo 2015 (σ.834-844). Spain: Universidad

- Complutense de Madrid. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oqAz> (πρόσβαση στις 16 Ιανουαρίου 2019).
- Corner, J. (1999). Introduction. In J. Corner (ed.), *Recovering landscape: Essays in contemporary landscape architecture* (σ.1-26). New York: Princeton architectural press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4WK> (πρόσβαση στις 5 Σεπτεμβρίου 2018).
- Cosgrove, D. (1985). Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 10(1), 45-62. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQKn> (πρόσβαση στις 28 Αυγούστου 2018).
- Cosgrove, D., & Jackson, P. (1987). New directions in cultural geography. *Area*, 19(2), 95-101. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4y1> (πρόσβαση στις 9 Νοεμβρίου 2018).
- Cosgrove, D. (1997). Inhabiting modern landscape. *Archaeological Dialogues*, 4(1), 23-28. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/arbo> (πρόσβαση στις 8 Σεπτεμβρίου 2018).
- Daniels, S., & Cosgrove, D. (1988). Introduction. In S. Daniels & D. Cosgrove (eds.), *The Iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design, and use of past environments* (σ.1-10). Cambridge: Cambridge University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oE5R> (πρόσβαση στις 8 Νοεμβρίου 2018).
- Di Giovine, M., A. (2010). UNESCO's Heritage-scape: A global endeavour to produce 'peace in the minds of men' through tourism and preservation. In R. P., B. Singh (ed.), *Heritagescapes and cultural landscapes* (σ.57-86). Χ.ε. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oELk> (πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2018).
- Doumas, C. (1998). Excavation and rescue operations: What to preserve and why. *Museum international*, 50(2), 6-9. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQ25> (πρόσβαση στις 18 Φεβρουαρίου 2019).
- Easterling, K. (2014). Extrastatecraft. The power of infrastructure space. London-New York: Verso.
- Economic and Social Consultative Assembly (1993). *Growth, competitiveness and employment*. Brussels: Economic and Social Committee. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUbS> (πρόσβαση στις 5 Φεβρουαρίου 2019).
- European Landscape Convention (2000). *European Landscape Convention*. European Treaty Series - No. 176, Council of Europe, Florence: October, 20. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abil> (πρόσβαση στις 7 Ιουνίου 2018).

- European year of cultural heritage (2018, Ιανουάριος 16). *Convention on the value of cultural heritage for society and local heritage participation*. Brussels: Council of Europe. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oVS6> (πρόσβαση στις 1 Φεβρουαρίου 2019).
- Falser, M. (2015). Cultural heritage as civilizing mission: Methodological considerations. In M. Falser (ed.), *Cultural heritage as civilizing mission. From decay to recovery* (σ.1-32). Switzerland: Springer. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQ2R> (πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2018).
- Francioni, F., & Lenzerini, F. (eds.) (2008). *The 1972 World Heritage Convention. A Commentary*. Oxford: Oxford University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ovUZ> (πρόσβαση στις 13 Οκτωβρίου 2018).
- Foucault, M. (1977). Nietzsche, genealogy, history. In E. D. F. Bouchard (ed.), *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews* (σ.139-164). Ithaca: Cornell University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oweE> (πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).
- Growth, S. (2015). Between society and culture. In N. Adell, R. F. Bendix, C. Bortolloto & M. Tauschek (eds.), *Between imagined communities and communities of practice. Participation, territory and the making of heritage* (σ.59-82). Göttingen: Göttingen University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oV7r> (πρόσβαση στις 19 Ιανουαρίου 2019).
- Harrison, R. (2013). Forgetting to remember, remembering to forget: late modern heritage practices, sustainability and the ‘crisis’ of accumulation of the past. *International journal of heritage studies*, 19(6), 579-595. Διαθέσιμο στο: [doi:10.1080/13527258.2012.678371](https://doi.org/10.1080/13527258.2012.678371) (πρόσβαση στις 27 Ιουλίου 2018).
- Harvey, D., C. (1989). *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*, UK: Blackwell. Διαθέσιμο στο: <https://is.gd/ilTKgU> (πρόσβαση στις 2 Μαΐου 2018).
- Harvey, D., C. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319-338. Διαθέσιμο στο: [doi:10.1080/13581650120105534](https://doi.org/10.1080/13581650120105534) (πρόσβαση στις 7 Ιουνίου 2018).

- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (eds.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQik> (πρόσβαση στις 17 Μαΐου 2018).
- Holtorf, C., J. (1998). *Is the past a non-renewable source?* Paper given at the WAC Inter-Congress, the Island of Brac, May, 1-7. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oKeG> (πρόσβαση στις 6 Ιουνίου 2018).
- Howard, P., & Jenny-Zarmati, S. (1993). Editorial. *Meeting landscape challenges*, 18(1), 5-7. Διαθέσιμο στο: doi:10.1080/01426399308706378 (πρόσβαση στις 28 Οκτωβρίου 2018).
- Howard, P. (2012). Perceptual lenses. In P. Howard, I. Thompson & E. Waterton (eds.), *The Routledge Companion to Landscape Studies* (σ.12-22). Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oElr> (πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2018).
- ICOMOS (2013). *Cultural landscapes: Management and conservation*. France: ICOMOS Documentation center. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aG35> (πρόσβαση στις 27 Ιουλίου 2018).
- Inahata, K. (2017). Present the past, for whom and for what? Comparative study of public policy for creating economic and social values from rescued archaeological heritage. In G. Mergos, & N. Patsavos (eds.), *Cultural heritage and sustainable development* (σ.131-142). Chania: Technical University of Crete. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUQX> (πρόσβαση στις 28 Δεκεμβρίου 2018).
- Inglis, F. (1977). Nation and community: A landscape and its morality. *The Sociological Review*, 25(3), 489–514. Διαθέσιμο στο: doi:10.1111/j.1467-954x.1977.tb00301.x (πρόσβαση στις 7 Νοεμβρίου 2018).
- International Statistical Institute (2010). *Declaration of professional ethics*. ISI Council, Reykjavik: 22-23 July. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oInb> (πρόσβαση στις 11 Μαρτίου 2019).
- Jackson, J., B. (1984). *Discovering the vernacular landscape*. New Haven and London: Yale University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4wG> (πρόσβαση στις 11 Νοεμβρίου 2018).
- Jacques, D. (1995). The rise of cultural landscapes. *International Journal of Heritage Studies*, 1(2), 91-101. Διαθέσιμο στο: doi:10.1080/13527259508722136 (πρόσβαση στις 23 Οκτωβρίου 2018).

- Jones, M. (1988). Progress in Norwegian cultural landscape studies. *Norsk geografisk Tidsskrift*, 42(2-3), 153-169. Διαθέσιμο στο: doi:10.1080/00291958808552194 (πρόσβαση στις 5 Νοεμβρίου 2018).
- Jones, M. (2003). The concept of cultural landscape: Discourse and narratives. In H. Palang & G. Fry (eds.), *Landscape interfaces. Cultural heritage and changing landscapes* (σ.21-51). Sweden: Kluwer Academic Publishers. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o40y> (πρόσβαση στις 5 Νοεμβρίου 2018).
- Kalogeropoulou, H. (1996). Cultural tourism in Greece. In G. Richards (ed.), *Cultural tourism in Europe* (σ.134-142). Wallingford: CABI. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abwF> (πρόσβαση στις 2 Οκτωβρίου 2018).
- Karagiannis, S. (2013). Cultural tourism as a development factor of the Greek countryside: Research - Suggestions. *Sustainable development, culture, traditions*, 2, 23-33. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQK3> (πρόσβαση στις 17 Ιανουαρίου 2019).
- Ketalaar, E. (2005). Sharing: Collected memories in community records. *Archives and Manuscripts* 33, 44-61. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/osa3> (πρόσβαση στις 7 Ιανουαρίου 2019).
- Kotov, M. (2017, June 12). *Εικόνα 1* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oDig> (πρόσβαση στις 27 Φεβρουαρίου 2019).
- Kreag, G. (2001). *The impacts of tourism*. Minnesota: Sea Grant. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUn5> (πρόσβαση στις 13 Ιανουαρίου 2019).
- Lowenthal, D. (1985). *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martins-Tuvalkin, A. (2008). *The flag. FOTW-Flags of the world*. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/os8M> (πρόσβαση στις 12 Νοεμβρίου 2018).
- Meinig, D., W. (1979). The beholding eye: Ten versions of the same scene. In J. B. Jackson et al. (eds.), *The interpretation of ordinary landscapes: Geographical essays* (σ.33-48). Oxford: Oxford University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oDpQ> (πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2018).
- Mergos, G. (2017). Cultural heritage and the economic development agenda. In G. Mergos & N. Patsavos (eds.), *Cultural heritage and sustainable development* (σ.81-96). Chania: Technical University of Crete. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUQX> (πρόσβαση στις 28 Δεκεμβρίου 2018).

- Mergos, G., & Patsavos, N. (2017). Introduction and overview. In G. Mergos & N. Patsavos (eds.), *Cultural heritage and sustainable development* (σ.21-42). Chania: Technical University of Crete. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUQX> (πρόσβαση στις 28 Δεκεμβρίου 2018).
- Mitchell, N., & Buggey, S. (2000). Protected landscapes and cultural landscapes: Taking advantage of diverse approaches. *The George Wright Forum*, 17(1), 1, 35-46. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4FP> (πρόσβαση στις 8 Νοεμβρίου 2018).
- Mitchell, N., Rössler, M., & Tricaud, P. M. (2009). *World heritage cultural landscapes. A handbook for conservation and management*. UNESCO. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aArB> (πρόσβαση στις 2 Οκτωβρίου 2018).
- Navrud, S., & Ready, R. C. (2002). Why valuing cultural heritage? In S. Navrud & R. C. Ready (eds.), *Valuing cultural heritage: Applying environmental valuation techniques to historic buildings, monuments and artefacts* (χ.σ.). UK: Edward Elgar. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUpE> (πρόσβαση στις 2 Φεβρουαρίου 2019).
- Realdania & Incentive (2015, May 18). *Εικόνα 11* [ψηφιακή φωτογραφία]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUL8> (πρόσβαση στις 20 Φεβρουαρίου 2019).
- Richards, G. (1996). Cultural tourism in context. In G. Richards (ed.), *Cultural tourism in Europe* (σ.8-79). Wallingford: CABI. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abwF> (πρόσβαση στις 2 Οκτωβρίου 2018).
- Robinson, M., & Smith, M. (2005). Politics, power and play: The shifting contexts of cultural tourism. In M. Smith & M. Robinson (eds.), *Cultural tourism in a changing world. Politics, participation and (re)presentation* (σ.1-17). Clevedon-Buffalo-Toronto: Channel View Publications. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oQKE> (πρόσβαση στις 4 Ιανουαρίου 2019).
- Rössler, M. (2006). World Heritage Cultural Landscapes: A UNESCO flagship programme 1992 – 2006. *Landscape Research*, 31(4), 333-353. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ants> (πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2018).
- Porfirio, J., A., Hassid, J., & Carrilho, T. (2017). Promoting entrepreneurship in culture and creative industries in Europe: Creative industries entrepreneurs’ networks – The CINet project. In G. Mergos & N. Patsavos (eds.), *Cultural heritage and sustainable development* (σ.324-332). Chania: Technical University of Crete. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUQX> (πρόσβαση στις 28 Δεκεμβρίου 2018).

- Scazzosi, L. (2004). Reading and assessing the landscape as cultural and historical heritage. *Landscape Research*, 29(4), 335-355. Διαθέσιμο στο: doi:10.1080/0142639042000288993 (πρόσβαση στις 30 Οκτωβρίου 2018).
- Skounti, A. (2008). The authentic Illusion. Humanity's intangible cultural heritage, the Moroccan experience. In L. Smith & N. Akagawa (eds.), *Intangible heritage* (σ.74-92). London: Routledge. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aGF4> (πρόσβαση στις 2 Σεπτεμβρίου 2018).
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. London & New York: Routledge-Taylor & Francis Group. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o435> (πρόσβαση στις 2 Σεπτεμβρίου 2018).
- Smith, L., & Akagawa, N. (2008). Introduction. In L. Smith & N. Akagawa (eds.), *Intangible heritage* (σ.1-9). London: Routledge. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aGlk> (πρόσβαση στις 2 Σεπτεμβρίου 2018).
- Taylor, K. (2008). *Landscape and Memory*. 3rd International Memory of the World Conference, UNESCO, Canberra, February, 19-22. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4Ts> (πρόσβαση στις 5 Ιουλίου 2018).
- Taylor, K., & Lennon, J. (2011). Cultural landscapes: a bridge between culture and nature? *International Journal of Heritage Studies*, 17(6), 537-554. Διαθέσιμο στο: doi:10.1080/13527258.2011.618246 (πρόσβαση στις 5 Ιουλίου 2018).
- Terkenli, T., S. (2004). Landscape research in Greece: An overview. *Belgeo-Revue belge de géographie*, 277-288. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUqd> (πρόσβαση στις 22 Ιανουαρίου 2019).
- Terkenli, T., S. (2011). In search of the Greek landscape: A cultural geography. In M. Jones & M. Stenseke (eds.), *The European Landscape Convention. Challenges of participation* (σ.121-141). Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oUqN> (πρόσβαση στις 22 Ιανουαρίου 2019).
- Towner, J. (1985). The Grand Tour. A key phase to the history of tourism. *Annals of tourism research*, 12, 297-333. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abUl> (πρόσβαση στις 13 Σεπτεμβρίου 2018).
- Tosics, I. (2018, May 24). Squatting for cultural use toward commons: The case of Rog factory in Ljubljana. *URBACT*, χ.σ. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ownl> (πρόσβαση στις 7 Φεβρουαρίου 2019).
- Tosics, I. (2018, May 24). *Εικόνες 5-10* [ψηφιακές φωτογραφίες]. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/ownl> (πρόσβαση στις 7 Φεβρουαρίου 2019).

- UNESCO (1972). *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. UNESCO, Paris: October-November. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/aGFh> (πρόσβαση στις 1 Νοεμβρίου 2018).
- Van Lente, H. (2012). Navigating foresight in a sea of expectations: lessons from the sociology of expectations. *Technology Analysis & Strategic Management*, 24 (8), 769-782. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/XXCa> (πρόσβαση στις 1 Σεπτεμβρίου 2018).
- Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11, 321–324. Διαθέσιμο στο: [doi:10.1016/j.culher.2010.01.006](https://doi.org/10.1016/j.culher.2010.01.006) (πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2018).
- Voudouri, D. (2010). Law and the politics of the past: Legal protection of cultural heritage in Greece. *International journal of cultural property*, 17, 447-568. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oj6I> (πρόσβαση στις 1 Ιουλίου 2018).
- WHC (2011). *Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage, Center Paris: November, 1. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/o4Da> (πρόσβαση στις 30 Μαΐου 2018).
- Williams, R. (1983). *Keywords. A vocabulary of culture and society* (revisited). New York: Oxford University Press. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/abIz> (πρόσβαση στις 3 Μαρτίου 2018).
- Zukin, S. (1987). Gentrification: Culture and capital in the urban core. *Annual Review of Sociology*, 13, 129-147. Διαθέσιμο στο: <https://waa.ai/oBe6> (πρόσβαση στις 20 Φεβρουαρίου 2019).

Παράρτημα

1. Τοπίο – Ιστορική αναδρομή στη διαμόρφωση του όρου

Έχει ενδιαφέρον, εκτός από την εξέταση της διεθνούς και εγχώριας βιβλιογραφίας για το πολιτισμικό τοπίο, να τεθεί η ερμηνεία της λέξης *τοπίο* στο αντίστοιχο ιστορικό συγκείμενο. Η ανάλυση αφορά την πρόσληψη του τοπίου στη δυτική κουλτούρα, στην οποία εμπίπτει η μελέτη περίπτωσης. Ωστόσο, άλλες κουλτούρες όπως η κινέζικη, προσεγγίζουν το τοπίο εντελώς διαφορετικά (Cosgrove, 1997).

Στην αρχαία ελληνική γλώσσα η λέξη «τοπείον» ή «τοπήιον», χρησιμοποιούνταν από τους Έλληνες για να περιγράψουν την πρασιά από συμπλέγματα θάμνων που χρησίμευε ως σύνορο της ιδιοκτησίας και συγχρόνως προστάτευε από τις καιρικές συνθήκες. Συνήθιζαν να τη μορφοποιούν σε διάφορα σχήματα και να καλλωπίζουν με αυτήν τους κήπους τους. Εκτός λοιπόν από τον πρακτικό του ρόλο, ο μετασχηματισμός της φύσης πρόσφερε ταυτόχρονα αισθητική τέρψη (Μωραΐτης, 2015).

Στη νεότερη ελληνική, το *τοπίο* ως σημαίνον αφορά μεν τον περιβάλλοντα χώρο, εύκολα δε παραπέμπει σε κατάσταση ή σκηνικό, όπως το «πολιτικό τοπίο» (Βαβουρανάκης, 2015) ή υποδηλώνει με ευχέρεια αισθητικά κριτήρια ως «μαγευτικό» ή «εξαίσιο» (Μπαμπινιώτης, 1998).

Στις γερμανικές γλώσσες, από το αρχαίο ολλανδικό *lantschap* προήλθε το αγγλικό *landscape* (Antrop, 2012). Οι απόψεις για την εμφάνισή του *landscape* δίστανται· ο Cosgrove (1997) γράφει πως παρουσιάζεται τον 16ο αιώνα, ενώ ο Jackson (1984), μετά τον 5ο αιώνα, με τον ερχομό των Αγγλοσαξόνων, των Δανών και άλλων γερμανόγλωσσων φύλων.

Στις ρομανικές γλώσσες, η γαλλική λέξη *paysage*, η ισπανική *paisaje* και η ιταλική *paesaggio* εμφανίζονται τον 16ο αιώνα και έχουν προέλευση τον λατινικό όρο *pagus* που σημαίνει περιοχή, χώρα ή γη. Είτε γερμανικής είτε ρομανικής ρίζας, από όταν εμφανίζονται αυτές οι λέξεις έχουν ευθύς εξαρχής διττή σημασία. Αναφέρονται από τη μία σε ένα κομμάτι γης και από την άλλη σε μια εικόνα-προϊόν υποκειμενικής πρόσληψης που το αναπαράγει – άρα υπονοεί κάποιον ενδιάμεσο που προβαίνει σε διανοητική επεξεργασία ή καλλιέργεια· εν ολίγοις, μια παραγωγή πολιτισμικού νοήματος (Cosgrove, 1997).

Το τοπίο ζωντανεύει με διάφορους τρόπους στους θρύλους και στα παραμύθια (Σκαρπέλος, 2005), ενώ η συμβολική και καλλιτεχνική του επένδυση κατά την

Αναγέννηση και έπειτα (Clark, 1961) σηματοδοτεί την σταδιακή αλλαγή της θεοκρατούμενης αντίληψης προς την ανθρωποκεντρική και τη χειραφέτηση του ανθρώπου για την ίδια του την εικόνα (Cosgrove, 1985). Πλέον μπορεί να απεικονιστεί η αρμονία και τάξη του κόσμου, ο οποίος, όπως και ο ίδιος ο άνθρωπος και τα έργα του, αποτελούν αξιόλογες εκδηλώσεις του θείου. Παρομοίως, ο χώρος της καθημερινής ζωής του ανθρώπου, το τοπίο, θεωρήθηκε άξιο εκπροσώπησης, μελέτης, θαυμασμού, αλλά πάνω από όλα, άξιο εξιδανίκευσης. Έτσι, ως το 19ο αιώνα απεικονίζονται τοπία και εξιδανικευμένοι κόσμοι, που ενσταλάζονται στο συλλογικό συνειδητό με εκπαιδευτικό τρόπο (Cosgrove, 1985). Από τον Bachelard (1884-1962) διαβάζουμε πως

«ο χώρος, έτσι όπως τον συλλαμβάνει η φαντασία, δεν έχει πια σχέση με τον αδιάφορο χώρο που παραδίνεται στο μέτρο και στο λογισμό του γεωμέτρη. Είναι ένας βιωμένος χώρος. Βιωμένος όχι μόνο στη θετικότητά του, αλλά και με όλες τις μεροληψίες της φαντασίας» (Σκαρπέλος, 2005, σ.29).

Η αντίληψη για τον κόσμο διευρύνθηκε από τον *ιδανικό* στον *φυσικό*, με το επιστημονικό έργο νατουραλιστών ερευνητών, όπως του Alexander von Humboldt (1769–1859) και του Charles Darwin (1809–1882), που μπορεί να ιδωθεί ως προοίμιο για την *επιστήμη του τοπίου*¹⁰ και τις σχετικές μελέτες που εκπονήθηκαν, αρχικά στην κεντρική Ευρώπη και στη Σκανδιναβία (Antrop, 2012).

Με την εμφάνιση των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα, δημιουργήθηκε, μεταξύ άλλων, η ανάγκη για συγκρότηση εθνικής κουλτούρας και αναγνωρισιμότητα κάθε έθνους, που πυροδότησε την έρευνα και την καταγραφή μνημείων τέχνης και σημαντικών έργων (Χαμηλάκης, 2007/2012), καθώς και την ανάπτυξη ορολογίας.

Ο αμερικανός γεωγράφος Carl Sauer συνέβαλε στη δημιουργία του όρου, όταν το 1925 έγραψε ότι «ο πολιτισμός είναι το αίτιο, η φυσική περιοχή το μέσον και το πολιτισμικό τοπίο το αποτέλεσμα» (Τερκενλή, 1996). Στο πνεύμα της εποχής, ο γερμανός Oskar von Miller εισήγαγε την έννοια του «τεχνικού πολιτισμικού μνημείου», η οποία αποτέλεσε αφορμή για την ίδρυση της Γερμανικής Εταιρείας για τη Διατήρηση των Τεχνικών Πολιτισμικών Μνημείων το 1928 και την κυκλοφορία του πρώτου Καταλόγου Τεχνικών Μνημείων το 1932 (Slota, χ.χ./1990). Κατά τη δεκαετία του 1950 γεννήθηκε στην Αγγλία η βιομηχανική αρχαιολογία, αν και ο θεσμός των μουσείων επιστημών και τεχνολογίας προϋπήρχε (Αγριαντώνη, 2003).

¹⁰ Ορολογία που πρωτοαναφέρθηκε από τον γερμανό γεωγράφο Alwin Oppel το 1884 (Antrop, 2012).

Στη δεκαετία του 1960 η κυρίαρχη άποψη περί πολιτισμικής κληρονομιάς αρκούταν στο να αναδείξει, μέσω επιστημονικής αξιολόγησης, τις εγγενείς ή σύμφυτες ποιότητες των μνημείων, συνόλων ή τοποθεσιών (Jacques, 1995). Εντούτοις υπήρξαν εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση της Νορβηγίας, όπου εκείνη την περίοδο η χάραξη πολιτικών διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς συνδέθηκε με την περιβαλλοντική διαχείριση, και χάρη στη διεπιστημονική συνεργασία, εισήχθη η έννοια «πολιτισμικό τοπίο» (Jones, 2003).

Με το πέρας της δεκαετίας 1970 επαναπροσδιορίστηκαν οι επιστημονικές μέθοδοι στο δυτικό κόσμο, με κύριο μέλημα την εγκυρότητα και την αξιοπιστία βάσει διεπιστημονικής κάλυψης των εκάστοτε πεδίων. Συνεκδοχικά, οι τότε υπάρχουσες τεχνικές αξιολόγησης του τοπίου έπαψαν να θεωρούνται αντικειμενικές (Jacques, 1995).

Συμπερασματικά, ο προσδιορισμός του πολιτισμικού τοπίου και η μελέτη του εμπλουτίζονται από τη συμβολή διαφόρων επιστημονικών κλάδων (Τερκενλή, 1996). Για την περιβαλλοντική βιολογία τα πρώτα πολιτισμικά τοπία παρουσιάστηκαν πριν από 10.000 έτη, κατά την ανάπτυξη οικιστικών και γεωργικών συστημάτων (Nentwig, Bacher & Brandl, 2007/2011). Αντιστοίχως η σχολή Γεωγραφίας του Berkeley θεωρεί όλα τα ανθρωπογενή τοπία ως πολιτισμικά (Τερκενλή, 1996), θέση που εκφράζει και ο κλάδος της αρχιτεκτονικής τοπίου (Τρατσέλα, 2012). Το τοπίο, πέρα από αντικείμενο καθημερινής συζήτησης, αναφέρεται συχνά στην ιστορία της τέχνης, στη ζωγραφική και στη φωτογραφία, στην οικολογία, στη γεωγραφία και την αρχαιολογία (Cosgrove, 1997).

2. «Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς»

Η Σύμβαση του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό (UNESCO) του 1972, στο Άρθρο 1 περιγράφει διεξοδικά ότι η πολιτισμική κληρονομιά συγκροτείται από:

- *Μνημεία*: αρχιτεκτονικά έργα, σημαντικά έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, έργα ή κατασκευές αρχαιολογικού χαρακτήρα, επιγραφές, σπήλαια και σύνολα έργων παγκόσμιας αξίας από πλευράς ιστορίας, τέχνης ή επιστήμης.
- *Σύνολα οικοδομημάτων*: ομάδες μεμονωμένων κτηρίων ή ενοτήτων (οικισμών) τα οποία, εξαιτίας της αρχιτεκτονικής τους, της ομοιογένειάς τους ή της θέσης τους, έχουν παγκόσμια ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική αξία.
- *Τοπία*: έργα του ανθρώπου ή συνδυασμός έργων του ανθρώπου και της φύσης, καθώς και εκτάσεις περιλαμβανομένων και των αρχαιολογικών χώρων που έχουν παγκόσμια αξία από ιστορική, αισθητική, εθνολογική και ανθρωπολογική άποψη (UNESCO, 1972, σ.3).

3. Ενδεικτικό υλικό σχετικά με τη μελέτη περίπτωσης

Απόσπασμα φυλλαδίου για την εκδήλωση του Συντονιστικού Αγώνα «Ακαδημία Πλάτωνος» στο Κ.Υ.Β.Ε. Περιστερίου, για τα 10 χρόνια δράσης ενάντια στο Academy Gardens Mall:

10 χρόνια αγώνες:

- για την αναβάθμιση της Ακαδημίας Πλάτωνα
- ενάντια στο Mall της Artume¹

¹ Τοποθέτηση του "Συντονιστικού Αγώνα για την αναβάθμιση στις γειτονιές μας -ενάντια στο mall" σε εκδήλωση στο ΚΥΒΕ, 25 Φεβρουαρίου 2018.

Ποια είναι η Artume;

Συστάθηκε το Δεκέμβριο του 2007 με μοναδικό μέτοχο την «Artemis Hermes S.a.r.l.», μια offshore εταιρία με έδρα το Λουξεμβούργο και μετοχικό κεφάλαιο 60.000 ευρώ. Μετά το 2012 η εταιρική της εξέλιξη αποκτά άλλο χαρακτήρα καθώς εντάσσεται κάτω από την ομπρέλα της Black Rock ή μάλλον σε ένα παρακλάδι της Black Rock την «BlackRock Europe Property Fund III», με συμμετοχές σε ακίνητα ανά τον κόσμο.

Αυτή η offshore εταιρεία των 60.000 ευρώ, ανακοίνωνε ότι στοχεύει σε επένδυση 300 εκατομμυρίων (!) ευρώ για το έργο της, κάθε φορά που ο Έλληνας εκπρόσωπος της Γ. Τσουκαλάς ή ο ξένος εκπρόσωπος της Μακ Κόρμαν, επισκεπτόταν τους αρμόδιους υπουργούς Περιβάλλοντος των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ-ΠΑΣΟΚ, ΣΥΡΙΖΑ για να πιέσει σε χαριστικές και παντελώς παράνομες θεσμικές παρεμβάσεις.

Ποιος είναι ο στόχος της;

Να κατασκευάσει ένα τεράστιο όγκο από μπετόν 55.000 m2 (!) και να πουλήσει τους χώρους του ως χώρο «πολιτισμού» και εμπορίου, υπερβάλλοντας την εμπορική κίνηση από το Περιστερί, το Αιγάλεω, το Ίλιον, κι όλους τους δήμους της Δυτικής Αθήνας. Το δέλεαρ που προτάσσει είναι ξεκάθαρο. Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση αναπνοής από τον παγκόσμιας φήμης αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνα, εξ' ου και το όνομα του project της «Academy gardens», «οι Κήποι της Ακαδημίας»!

Τι λέει για το σχέδιο της; Τα γνωστά που λένε οι πλιατσικολόγοι που στοχεύουν σε εύκολα κέρδη. Ότι θα φέρει την ανάπτυξη και την ασφάλεια στην περιοχή, ότι θα δώσει 1.600 θέσεις εργασίας, ότι είναι πρόθυμη να στεγάσει τις κρυμμένες αρχαιότητες της Αττικής -από τις κλειδωμένες αποθήκες του υπουργείου Πολιτισμού- στην Ακαδημία Πλάτωνα, στους ορόφους του mall της! Τι εξαιρετική τύχη αλήθεια για τις αρχαιότητες...

Το χρονικό

2008 Η Artume, εταιρία «Ανάπτυξης Ακινήτου και Κινητής Περιουσίας», αγοράζει το οικόπεδο του πρώην εργοστασίου Μουζάκη, στον κόμβο Κηφισού και Λέναρμαν.

Η ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκεται το οικόπεδο είναι χαρακτηρισμένη από το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου Αθήνας ως ΒΙΟΠΑ. Έχει χαμηλό συντελεστή δόμησης και με βάση το θεσμικό πλαίσιο δεν επιτρέπονται οι χρήσεις «Πολυχώρων Εμπορίου-Ψυχαγωγίας».

2008 Η Artume ζητά την άρση των απαλλοτριώσεων που είχαν επιβληθεί στο ακίνητο (απαλλοτριώσεις επιβεβλημένες για τη διαπλάτυνση της Παρακηφισίας οδού).

2010 Η Artume ζητά την τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου, ώστε αυτό να προσαρμόζεται στην αρχιτεκτονική μελέτη που ήδη έχει εκπονήσει (!)

2010 Το Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών του ΥΠΕΚΑ με αιτιολογική έκθεση (30-9-2010) ζητά την άμεση δημοσίευση του χαρακτηρισμού των συγκροτημάτων Μουζάκη και Λαναρά, ως διατηρητέων.

Η Artume, αφενός υποβάλλει ένσταση κατά της αιτιολογικής έκθεσης, αφετέρου κατεδαφίζει τον κεντρικό πυρήνα του συγκροτήματος, με οικοδομική άδεια που εκδίδεται από την Πολεοδομία του Δ. Αθήνας. Η κατεδάφιση έμεινε αρχικά ημιτελής, με παρέμβαση της Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων Αττικής από την οποία δεν είχε ζητηθεί η αναγκαία άδεια και ολοκληρώνεται στη συνέχεια, σε άγνωστες συνθήκες νομιμότητας ως προς τις απαιτήσεις του ΥΠΠΟ.

Η Artume ωστόσο, εξασφαλίζει την υπογραφή του τότε υπουργού Περιβάλλοντος Νίκου Σηφουνάκη και σε μια νύχτα κατεδαφίζει τα κτίρια! Στο τέλος του 2011, πάλι ο Νίκος Σηφουνάκης, προωθεί στον Οργανισμό Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας αίτημα της Artume για «τοπική τροποποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου» στο οικοδομικό τετράγωνο όπου βρίσκεται η ιδιοκτησία της, προκειμένου να αλλάξουν οι επιτρεπόμενες χρήσεις γης. Η συγκεκριμένη διαδικασία που ζητά ο υπουργός δεν προχωράει γιατί δεν είχε γίνει η κατά νόμο κίνηση της διαδικασίας τροποποίησης του ΓΠΣ (δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως).

Ενδεικτικό υλικό από τους θεματικούς περιπάτους¹¹ με επίκεντρο την Ακαδημία Πλάτωνος, οι οποίοι εντάχθηκαν στο πρόγραμμα «Αρχαιολογικοί Διάλογοι 2018»:

Σάββατο 19 Μαΐου 2018 (18:00μμ-21:00μμ)

Αρχιτεκτονικός Περίπατος στην Ακαδημία Πλάτωνος, αστική δράση από τον ΣΑΔΑΣ - Τμήμα Αττικής

Στον περίπατο η αρχιτέκτων Αντωνία Πάνου θα παρουσιάσει τους μετασχηματισμούς της πολεοδομικής και κοινωνικής ιστορίας της περιοχής, τις αιτιάσεις τους, τις επιπτώσεις τους στη σημερινή της φυσιογνωμία, και τη λειτουργία τους σαν υπόβαθρο για την εκδήλωση της σημερινής κρίσης στον πολεοδομικό και κοινωνικό της ιστό. Η εκκίνηση έχει οριστεί στις 6:00 μ.μ. (προσέλευση έξι παρά τέταρτο). Ως σημείο συνάντησης των ενδιαφερομένων να την παρακολουθήσουν ορίζεται η γωνία Σερρών και Κων/πόλεως. Η συμμετοχή είναι ελεύθερη.

Κυριακή 27 Μαΐου 2018 (16:00μμ-18:00μμ)

Σιωπηλός Περίπατος στην Ακαδημία Πλάτωνος, αστική δράση από την Ομάδα Συμμετοχικού Σχεδιασμού Ακαδημίας Πλάτωνος

Ο περίπατος έχει σκοπό να αναδείξει τη σημασία της περιοχής της Ακαδημίας Πλάτωνος και του Πάρκου, τη σημασία του ποταμού Κηφισού και των βιομηχανικών κτιρίων της περιοχής, καθώς επίσης και να καταδείξει τα παραπάνω μέσα από τη βιωματική εμπειρία από τους συμμετέχοντες. Το Σιωπηλό Περπάτημα θα λάβει χώρα με στάσεις από το πρώην εργοστάσιο Μουζάκη, όπου επιδιώκεται η κατασκευή του *Academy Gardens Mall*, έως το Πάρκο της Ακαδημίας Πλάτωνος με ενδιάμεσες στάσεις. Το Σιωπηλό Περπάτημα θα ολοκληρωθεί στο Γυμνάσιο της Ακαδημίας Πλάτωνος με ανοιχτή συζήτηση με το

Συντονιστικό των κατοίκων για τη σημασία της Ακαδημίας Πλάτωνος ως πολιτιστική κληρονομιά και κοινό αγαθό για την πόλη.

¹¹ Λόγω ακαδημαϊκών υποχρεώσεων, δεν κατέστη εφικτή η συμμετοχή στο σύνολο των περιπάτων, παρά μόνο σε αυτόν στις 19 Μαΐου 2018, για τον οποίο και υπάρχουν αναφορές στην εργασία.

Φυλλάδιο που μοιράστηκε κατά τον αρχιτεκτονικό περίπατο στις 19 Μαΐου 2018 από το Συντονιστικό Αγώνα «Ακαδημία Πλάτωνος»:

Η ζωή μας και η ζωή των παιδιών μας, η ιστορία και ο πολιτισμός του τόπου μας ΔΕΝ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ σε καμία πολυεθνική

Αγώνας μέχρι τη νίκη για ποιότητα ζωής στις γειτονιές μας

Την Πέμπτη 3 Μάη, στο δημοτικό συμβούλιο Αθήνας συζητήθηκε το αίτημά μας ως «Συντονιστικό Αγώνα για την αναβάθμιση στις γειτονιές μας» να μην κατασκευαστεί το τεράστιο Mall (55.000 τμ) της πολυεθνικής Artume – BlackRock στο χώρο του πρώην εργοστασίου Μουζάκη (κόμβος Λένορμαν-Κηφισού).

Μια βδομάδα πριν -για το ίδιο ζήτημα- έγινε κινητοποίηση στο Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας. Ο υπουργός Σταθάκης δεν ήταν παρών, διότι... υπεράσπιζε στη Βουλή την απόφαση της κυβέρνησης να ξεπουλήσει τις λιγνιτικές μονάδες της ΔΕΗ.

Και στο Υπουργείο και στο Δημοτικό Συμβούλιο, επαναλάβαμε και τονίσαμε τις καταστροφικές επιπτώσεις που θα υπάρξουν τόσο για το ίδιο το Αρχαιολογικό Πάρκο όσο και για τη ζωή των κατοίκων και την επιβίωση εκατοντάδων μικρομάγαζων – θέσεων εργασίας στις περιοχές μας (Σεπόλια, Κολωνός, Περιστέρι – υπόλοιπη δυτική Αθήνα) στην αγορά των οποίων στοχεύει το Mall.

Επιπλέον, κάναμε καθαρό σε όλους, ότι η ανέγερση του Mall στερείται σημαντικών προϋποθέσεων: εγκεκριμένο σχέδιο πόλης, κυκλοφοριακή μελέτη, αντιπλημμυρική προστασία σε σχέση με τα υπόγεια ρέματα, μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Τονίσαμε ότι θα έχουν τεράστιες ευθύνες:

- για την παράδοση του παγκόσμιας κληρονομιάς ιστορικού τόπου της Ακαδημίας Πλάτωνα στα σχέδια μιας πολυεθνικής που τον θέλει “αυλή” για τα κέρδη της, αλλά και
- για την όξυνση όλων των προβλημάτων που θα κουβαλήσει στις γειτονιές μας - οι οποίες είναι ήδη εγκαταλειμμένες για δεκαετίες από κυβερνήσεις και δημοτικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων και των σημερινών.

Η προσπάθεια της πολυεθνικής να κατασκευάσει Mall σε μια περιοχή όπου η υπάρχουσα νομοθεσία δεν το επέτρεπε, συμπίπτει με την αρχή της επιβολής των αντιλαϊκών μνημονιακών πολιτικών και μέτρων. Καθόλου τυχαίο. Όπως δεν είναι τυχαίο ότι η ολοκλήρωση της προσπάθειας κατασκευής του συμπίπτει με την εφαρμογή της τέταρτης και πιο φαρμακερής παρτίδας των μνημονίων. Ήταν επί κυβέρνησης Παπαδήμου όταν έκαναν την πρώτη αλλαγή νόμου ώστε να προωθηθεί το Mall στην περιοχή όπως και να κατεδαφιστούν σε μια νύχτα τα κτίρια βιομηχανικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, για να ανοίξει την Κερκόπορτα ο δήμαρχος Καμίνης, υπογράφοντας “Μνημόνιο συνεργασίας” με την εταιρεία στις 20/11/2012.

Η κυβέρνηση Σαμαρά – Βενιζέλου, με τη σύμφωνη γνώμη της διοίκησης Καμίνη στο δήμο και το 4ο Διαμέρισμα, χάρισε στην εταιρεία την αλλαγή των χρήσεων γης.

Η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, που ενστερνίστηκε όλα τα παλιά και ψήφισε 2 νέα μνημόνια, άλλαξε τις θέσεις του υπουργείου Πολιτισμού για την περιοχή, βαφτίζει “σημαντική αναπτυξιακή επένδυση” το Mall και ο υπ. Σταθάκης υπογράφει, με τη σειρά του, “μνημόνιο συνεργασίας” με την εταιρεία, ταυτόσημο με το “μνημόνιο Καμίνη”, που κατάγγελλε ο ΣΥΡΙΖΑ πριν γίνει κυβέρνηση.

Στο δημοτικό συμβούλιο, οι εκλεγμένοι σύμβουλοι από τις γειτονιές μας (Βαρελάς, Γιαννοπούλου, Σιδερά, Παναγιωτάκη) – όπως οι ίδιοι/ές τονίσαν- «...πρήν με πάθος πάνω τους την υπεράσπιση της ανέγερσης του Mall, την υπερασπίζονται από την αρχή, δεν αλλάζουν γνώμη - όπως έκαναν κάποιοι άλλοι - και επιβεβαιώνεται έτσι η ορθότητα της πολιτικής τους».

Μας κοροϊδεύουν κατάμουτρα! Χρησιμοποιούν το ίδιο παραμύθι, που εδώ και 8 χρόνια πυροβολεί, καταπατάει και καταργεί κάθε δικαίωμα στην εργασία, στο περιβάλλον, στη δημόσια γη, στη δημόσια περιουσία, στις υπηρεσίες, στον πολιτισμό: την “ανάπτυξη” που θα φέρει η παράδοση των πάντων στο ιδιωτικό κεφάλαιο το οποίο πλέον δρα “νόμιμα” ανεξέλεγκτο.

Η νεοφιλελεύθερη διοίκηση Καμίνη από πολιτική επιλογή εγκαταλείπει τις λαϊκές γειτονιές και τις ανάγκες των κατοίκων τους, ενώ ταυτόχρονα καπηλεύεται την εξουσία που αντλεί από το θεσμό του δήμου και ενεργεί ως διαμεσολαβητής ιδιωτικών, κερδοσκοπικών συμφερόντων στο όνομα της “αναβάθμισης” του!

Οι υπερθεματιστές/στριες του Mall -αντί να κρύβονται πίσω από τις μακέτες της πολυεθνικής- **ας βρουν να παρουσιάσουν ένα πραγματικό έργο εδώ και 8 χρόνια που να έχει προωθήσει τη λύση σε κάποιο –έστω– από τα οξυμένα προβλήματα των γειτονιών μας.**

Χιλιόμετρα αδιάνοικτων δρόμων, έλλειψη αποχετευτικού δικτύου, παντελής έλλειψη αντιπλημμυρικής προστασίας σε χιλιάδες τετραγωνικά μέτρα, φτώχεια και ανεργία στις γειτονιές μας (πρώτη φιγουράρει η 4η δημοτική κοινότητα στους δείκτες), απλήρωτη εργασία, μισθοί πείνας -όπου πρωταθλητής αναδεικνύεται ο ιδιωτικός τομέας- αυτά είναι κάποια από τα πολύ σημαντικά προβλήματα στις περιοχές μας.

Το Mall που θέλουν να μας φορέσουν καπέλο, όχι μόνο δεν θα βοηθήσει στην επίλυσή τους, αλλά θα επιβαρύνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση στη ζωή, τη μετακίνηση, την εργασία μας.

Μας απειλούν με τον χαρακτηρισμό του «τρομοκράτη» για τους αγώνες που δίνουμε όλα αυτά τα χρόνια, όχι μόνο για να μην κατασκευαστεί το Mall αλλά και για να γίνουν αποδεκτές οι προτάσεις για τη βελτίωση της καθημερινής μας ζωής, για την πραγματική προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου όπως του αξίζει.

Και όταν δεν έχουν τι άλλο να πουν, προβάλλουν το νεόκοπο αφήγημα «τι να κάνουμε, δεν υπάρχει εναλλακτική, αυτή είναι η κατάσταση».

Απέναντι στο «τι να κάνουμε;» κυβέρνησης και δήμου, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προσπάθεια να αποδεχτούμε σαν τετελεσμένο κάθε μέτρο και “επένδυση” που οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στη χειρότερη όλη των πλευρών της ζωής μας,

Απέναντι στο «τι να κάνουμε;» της απογοήτευσης και της παραίτησης

Αντιτάσσουμε την επιμονή και σταθερότητα των αγώνων μας για να μπλοκάρουμε τις επιδιώξεις τους,

για να υπερασπιστούμε τις πραγματικές μας ανάγκες και δικαιώματα.

Μέχρι σήμερα, μέσα από αυτούς τους αγώνες για να μην γίνουν βορά ο αρχαιολογικός χώρος και οι γύρω περιοχές στα ιδιωτικά, κερδοσκοπικά συμφέροντα, μετράμε κάποιες νίκες.

Δεν παραιτούμαστε, συνεχίζουμε, τις ολοκληρώνουμε.

Συντονιστικό Αγώνα

Αθήνα, 05/05/2018